

ਆਲੋਚਨਾ

ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੯

ਮੁਲ : ੫੦ ਨਵੇਂ ਪੈਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਆਲੋਚਨਾ

ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਡਲ :

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ,
ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ,
ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੫]	ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੯	[ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ: ੨੯
ਅੰਕ ੧੦]		

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

ਨੰ:		ਪੰਨਾ
੧.	ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ	ਸ਼ਾਕਿਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ੧
✓ ੨.	ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ	ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ੧੩
੩.	ਲੇਖ ਅਤੇ ਵਾਦ	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਜ਼ ੨੪
੪.	ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ?	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ੨੮

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਹ ਗੌਰਵ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਢੋਲਾ-ਮਾਰੂ, ਸਿੰਧ ਦੀ ਓਮਰ-ਮਾਰਵੀ ਅਰ ਮੋਮਲ-ਰਾਣੋ; ਸਰਹੱਦ ਦੀ 'ਈਸਾ ਖਾਂ-ਗੁਲਮਕਈ ਆਦਿ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਉਲਥੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਾਡੀ ਮੁਲਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿਤੀ ਹੈ; ਓਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਰ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਵਾਰਾ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਸਦਾ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕੀ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਰੂਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਸੀਰ ਦਾ ਏਤਰਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ 'ਇਨਸ਼ਾ' ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ :—

ਸੁਨਾਇਆ ਰਾਤ ਕੋ ਕਿੱਸਾ ਜੋ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਕਾ,
ਤੋ ਅਹਿਲੇ ਦਰਦ ਕੋ ਪੰਜਾਬੀਓਂ ਨੇ ਲੂਟ ਲਿਯਾ।

ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਜਾਦੂ ਜਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅਸਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਰ ਰਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਰਦੂ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ—

ਵੋਹ ਜਿਨ੍ਹੋਂ ਕੁਛ ਹੀਰ ਕਾ ਕਿੱਸਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੈ
ਓਨ ਕੀ ਪੁਰ-ਤਾਸੀਰਾਤਾਨੋਂ ਸੇ ਫਿਜ਼ਾ ਆਬਾਦ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿੱਸਿਆਂ 'ਚੋਂ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਸ਼ੈਰ, ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵਤਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿੱਤ-ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ, ਨਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਵਿਖਾਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਛੁਟ 'ਬਲੋਚੀ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ; ਪਰ ਸਿੰਧ ਦਾ ਦੇਸ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ (ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ) ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰਖਦਾ ਹੈ ; ਉਥੇ ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ, ਅਰ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ, ਸਿੰਧ ਅਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ ਹਨ। ਖਾਲਿਸ ਸਿੰਧੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਰਲ-ਸਰਮਸਤ ਆਦੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ (ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਵਾਕੁਰ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਕਵੀ ਹਾਜੀ ਅਹਿਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਖਾਇਮ ਨੇ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦਾ ਇਕ 'ਨੁਮਾਇਸ਼ ਨਾਮਾ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਹੈਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਫਕੀਰ ਗੁਲਾਮ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿੰਧੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਖਲੀਫ਼ਾ ਨਬੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਸੀ-ਹਰਫ਼ੀ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ 'ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅੰਕ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਵੀ ਹੀਰ ਵਾਰਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਹੀ ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਵੀ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਦਮ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖ ਜਾਗ੍ਰਤੀ (ਹਿੰਦੀ) ਅਰ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ (ਹਿੰਦੀ) ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਦਿਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਲੇਖ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ

ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਰ ਪਦਮ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸੂਚੀ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿੱਸਿਆਂ (ਨਜ਼ਮ ਅਤੇ ਨਸਰ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਤੀਕਰ ਸਾਨੂੰ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਪਦਮ ਅਰ ਪ੍ਰੋ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ੧੨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਪਦਮ ਨੇ ੧੪ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਨਾਉਂ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹੀਰ ੧੧੧੨-੨੧ ਹਿਜਰੀ ਜਾਂ ੧੭੦੯ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਘਟੋ ਘੱਟ ਚਾਰ ਮਸਨਵੀਆਂ ਜਾਂ ਨਸਰ ਵਿਚ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਲਿਖੀਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

- (੧) ਮਸਨਵੀ ਬਾਕੀ (੯੮੮-੧੦੪੧) ੧੫੮੦-੧੬੪੦ ਈਸਵੀ।
- (੨) ਅਫ਼ਸਾਨਾ-ਏ-ਦਿਲਪਜ਼ੀਰ—ਸਈਦ ਸਈਦੀ (੧੦੩੭-੬੮ ਹਿਜਰੀ)
(੧੬੨੭-੫੭ ਈਸਵੀ)
- (੩) ਇਸ਼ਕੀਆ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ-ਉ-ਮਾਹੀ'—
ਮੀਤਾ ਪੁਤਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਚਨਾਬੀ ੧੧੧੦ ਹਿ:, ੧੬੯੮ ਈ:
- (੪) ਰਾਜ਼ੋ-ਨਿਯਾਜ਼—ਫਕੀਰ ਉੱਲਾਹ ਆਫ਼ਰੀਨ
੧੧੪੩ ਹਿ:, ੧੭੩੦ ਈ:
- (੫) ਦਾਸਤਾਨੇ ਹੀਰ-ਓ-ਰਾਂਬਾ—ਨਵਾਬ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਖਾਂ ਯਕਤਾ
੧੧੧੮-੪੭ ਹਿ:, ੧੭੦੬-੩੪ ਈ:
- (੬) ਮਸਨਵੀ ਹੀਰ-ਉ-ਰਾਂਬਾ—ਮੀਰ ਕਮਰ ਉੱਦੀਨ ਮਿੱਨਤ ਦੇਹਲਵੀ
੧੧੫੬ ਹਿ:, ੧੭੪੬ ਈ:
- (੭) ਮਸਨਵੀ ਗੁਲਸ਼ਨੇ ਰਾਜ਼ੋ-ਇਸ਼ਕ-ਓ-ਵਫ਼ਾ—
ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਆਰਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ੧੧੭੩ ਹਿ:, ੧੮੫੯ ਈ:
- (੮) ਮਸਨਵੀ-ਏ-ਲਾਇਕ* ।

੧. ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰੋ: ਪਦਮ ਨੇ ਇਸੇ ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ 'ਮੀਰ ਖੁਸਰੋ' ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪੁਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਲਿਖੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹਿੱਮਤ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਖ਼ਾਨ ਜਹਾਨ, ਦਰਬਾਰੀ ਸ਼ਾਇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਜੋਨਪੁਰੀ ਜਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਬਿਦ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਸੀ।

ਨਸਰ ਵਿਚ :-

੧. ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਗੁਰਦਾਸ ਖਤਰੀ ੧੧੧੩-੨੧ ਹਿ: ੧੭੦੯ ਈ: (ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ)
੨. ਕਿੱਸਾ-ਏ-ਹੀਰ-ਉ-ਰਾਂਬਾ (ਨਸਰ ਵ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ) ਮਨਸਾ ਰਾਮ ਖੁਸ਼ਾਬੀ ੧੧੫੭ ਹਿ: ੧੭੪੪ ਈ: ।
੩. ਸਿਰਾਜ-ਉਲ-ਮੁਹੱਬਤ — ਇਬਰਤੀ ਅਲੀਗ-ਆਬਾਦੀ-- ੧੨੦੨ ਹਿ: ੧੮੩੬ ਈ: ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕ ਹੋਰ ਮਸਨਵੀ 'ਨਿਗਾਰੀ'-ਨਾਮਾ (੧੨੯੯ ਹਿਜਰੀ ਸੰਮਤ ੧੮੮੦ ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ । ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰੋ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਆਗਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਜਲੋਸਰ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਸੀ; ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤੀਤ ਹੋਈ । ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਖੁਲਾਸਾਤੁਲ-ਤਵਾਰੀਖ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ (੧੧੦੭ ਹਿਜਰੀ) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

‘ਅਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬ.....ਦਰ ਮੁਹੱਬਤ-ਓ ਆਸ਼ੁਫਤਗੀ ਈ: ਹਰ-ਏ
(ਰਾਂਬਾ ਵ ਹੀਰ) ਨਕਸ਼ ਹਾਏ ਬਦੀਅ ਵ ਅਸ਼ਆਰੇ ਅਜੀਬਾ ਬਸਤਾ,
ਸਰੋਦਓ ਨਗਮਾ-ਏ ਦਿਲਫਰੋਬ ਮੀ ਕੁਨੰਦ.....’

ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਸੀ । ਮਿੰਨਤ ਦੇਹਲਵੀ, ਲਾਇਕ ਅਰ ਇਬਰਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਹੀਰ ਰਾਂਬੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦੌਰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਮਸਨਵੀਆਂ, ਦੋ ਨਸਰੀ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਅਰ ਇਕ ਫਾਰਸੀ ਕਿੱਤਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਹ ਹੈ:—

੧. ਮਸਨਵੀ ਅਜ਼ੀਮ ਠੱਠਵੀ (੧੨੧੪ ਹਿਜਰੀ) ੧੭੯੯ ਈਸਵੀ ।
੨. ਮਸਨਵੀ ਜ਼ਿਆ ਉੱਦੀਨ ਜ਼ਿਆ (੧੨੧੫ ਹਿਜਰੀ) ੧੮੦੦ ਈਸਵੀ ।
੩. ਮਸਨਵੀ ਆਜ਼ਾਦ (੧੨੬੬-੨੬ ਹਿਜਰੀ) ੧੮੦੧-੧੧ ਈਸਵੀ ।
੪. ਮਸਨਵੀ ਨਵਾਬ ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਲੁਖਾਰੀ (੧੨੨੬-੨੭ ਹਿਜਰੀ)

੧੮੧੧-੨੦ ਈਸਵੀ ।

- ਪ. ਤਵੀਲ-ਕਿੱਤਾ-ਫ਼ਕੀਰ ਕਾਦਿਰ ਬਖਸ਼ ਬੇਦਿਲ (੧੨੯੩ ਹਿਜਰੀ ੧੮੭੬ ਈਸਵੀ ।
੬. ਮੁਹੱਬਤ-ਨਾਮਾ (ਨਸਰ ਮੁਸਜਾ)-ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੇਵਕ ਰਾਮ ਅਤਾਰਦ ਠੱਠਵੀ ੧੧੮੫-੯ ਹਿਜਰੀ, ੧੭੭੧-੭੬ ਈਸਵੀ ।
੭. ਦਾਸਤਾਨੇ-ਨਸਰ ਅਲੀ ਬੇਗ (੧੨੩੦ ਹਿਜਰੀ) ੧੮੦੫ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਪਹਿਲੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ— ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਵਤਨ ਤੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ । ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੁਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ੬੦ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਆਮ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਹੈ । ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਮ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ । ਸਭ ਕਵੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਨੁਕਤੇ ਵਧਾਏ ਹਨ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿਤੀ ਹੈ; ਨੌਕ-ਪਲਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਬਣਾਇਆ ਸੁਆਰਿਆ ਹੈ; ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ ਹਨ ਕਿ ਆਦਮੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਹੁਰੂਪਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ੈ ਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਲਮ ਚੁਕੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਨਕਲ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਚੋਰੀ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਪਰ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਜਿਹੇ ਸਚੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਹੀਰ ਹਰ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਹੀਰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਸਗੋਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਵੀ ਟੁਰੇ ਹਨ ‘ਨਿਜ਼ਾਮੀ’ ਅਤੇ ‘ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ’ ਦੇ ਚਰਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਾਦੂ ਇਸ ਬਦੇਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੀ ਅਸਚਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿੱਸਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਨਿਜ਼ਾਮੀ' ਦੇ ਚਰਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਟੁੜਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਇਆ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬਹਿਰਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ :—

(੧) ਖਫੀਫ਼ ਸਾਲਿਮ ਮਜਨੂਨ	ਮਹਿਜ਼ੂ—	} ਜਕਤਾ, ਅਜ਼ੀਮ ਆਜ਼ਾਦ, ਲੁਹਾਰੀ
(੨) ਹਜ਼ਜ਼ ਮੁਸੱਦਸ	ਮਹਿਜ਼ੂਫ਼	
(੩) ਹਜ਼ਜ਼ ਮੁਸੱਬਸ	ਅਖਰਬ ਮਕਬੂਜ਼ ਮਹਿਜ਼ੂਫ਼	} ਸਈਦ ਸਈਦੀ
(੪) ਬਹਿਰ ਮੁਤਕਾਰਬ ਸਾਲਿਮ ਮਕਸੂਰ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਫ਼ਉਲੁਨ	
(੫) ਬਹਿਰ ਮੁਜ਼ਾਰਿ ਸਾਲਿਮ ਅਖਰਬ ਮਕਫ਼ੂਫ਼ ਮਹਿਕੂਫ਼	ਮਫ਼ਉਲੁਨ ਫ਼ਉਲੁਨ ਫ਼ਉਲੁਨ ਫ਼ਉਲੁਨ	} ਆਫ਼ਰੀਨ
	ਮਫ਼ਉਲੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਮੁਫ਼ਾਈਲ ਫ਼ਾਇਲਨ	

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਚਰਿਤਰ ਚਿਤਰਣ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਲਪਨਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਰ ਫ਼ਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਖ ਵਖ ਹਨ । ਸਈਦ ਸਈਦੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਅਰ ਕਵਿਤਾ ਘੱਟ ਹੈ । ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਖੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਧਰ ਵੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਜਿਹੀ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ (ਕਾਫੀਏ) ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਭਰਤੀ ਦੇ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:—

ਕਸ਼ਤੀ ਬਚਲਾ ਬ-ਆ ਕਿਨਾਰਾ ਦਰ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦ ਇਜ਼ਤਰਾਬ ਕਰਦੀ
ਬਾ ਚੰਦ ਸਹੇਲੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੂ

ਸਈਦ ਸਈਦੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਹੈ ਜੋ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਲਿਖਾਵੇਂਦੀ ਹੈ :—

ਬਨਵੀਸ ਫਿਰਾਕੇ ਮਨ ਬ-ਸਦ ਦਰਦ
ਸਦ ਕਿੱਸਾ ਜ਼ਰੰਗੇ ਚੇਹਰਾ-ਏ-ਜ਼ਰਦ
ਬਨਵੀਸ ਕਿ ਈਂ ਚੁਨੀਂ ਸ਼ਰਾਬਮ
ਦੂਰ ਅਜ਼ ਰੁਖੇ ਤੋਂ ਬਸਦ ਅਜਾਬਮ
ਬਨਵੀਸ ਕਿ ਐ ਜਵਾਨੇ ਬੇਬਾਕ
ਦਰ ਹਿਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਰਸਰਮ ਖਾਕ

ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਇੰਝ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝਾ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੀਰ ਵੀ ਜੁਦਾਈ ਦਾ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦੀ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਚਲਾਣੇ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬਗ਼ਲ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਲਾਇਕ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮਲੀਦੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ 'ਲੁਕਮਾਏ-ਚਰਬ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ ; ਕੈਦੇ ਨੂੰ 'ਬਲਾਏ-ਯਕ-ਪਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਕਾਤਿਬ ਵਾਸਤੇ 'ਕਲਮਜ਼ਨ' ਅਤੇ ਸਹਿਤੀ ਨੂੰ 'ਸਹਿਦੀ' ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਜ਼ਹਿਰ ਉਤਾਰਣ ਲਈ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਪਹਿਲੂ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ; ਤੇ ਸਚੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

'ਚਨਾਬੀ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ-ਓ-ਮਾਹੀ' ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਾਲਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਰ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਸੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰਸਿਆ ਬਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਪੇਂਡੂਆਂ ਵਾਕੁਰ ਸਿਧੀ ਸਾਦੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਖਿਆਲ-ਬੰਦਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ । ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਰਚਾਉ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਪਨ, ਉਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਥਾਨਕ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ, ਰੀਤਾਂ, ਅਰ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਭਰੇ ਹਨ । ਬਦੇਸ਼ੀ (ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਈਰਾਨੀ) ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਤਦੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਕਰਦਮ ਨਾਂ ਤੱਤਬੁਏ-‘ਨਿਜ਼ਾਮੀ’—(ਮੈਂ ਨਜ਼ਾਮੀ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀਰ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਜੇਹੀ ਮੁਟਿਆਰ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਗੁਫ਼ਤੰਦ ਦਿਗਰਾਂ ਮਨਸ਼ ਚਿ ਗੋਯਮ, ਬਰਗੋ ਗੁਲੇ ਯਾਸਮਨ ਚਿ ਬੱਯਮ
ਮਸ਼ਗੂਲ ਸ਼ਦਮ ਬ 'ਹੀਰ-ਓ-ਮਾਹੀ, ਚੁੰ ਖਲਕ-ਬ-ਵਿਰਦੇ ਸਬੁਹ-ਗਾਹੀ ।

ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਵਧ ਲਯ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਦਸ਼ ਵਿਚ ਖਿਲੰਡਰਾ-ਪਨ ਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਬੰਦਸ਼ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਤੋਂ ਉਹ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

'ਚਨਾਬੀ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ 'ਤਰ੍ਹਾਂ' ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ

ਵਖਰੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਜਾਂ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਉਹ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਗ਼ ਅਰ ਇਹ ਖੰਡਰ ਕਿਸ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਬਾਂ ਚੂਚਕ ਦਾ ਪਿੰਡ ਚੂਚਕਾਣਾ ਸੀ—ਜੋ ਅਜ ਇਕ ਇਬਰਤਨਾਕ ਖੰਡਰ ਬਣਿਆ ਖੜਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਹੀਰ ਤੇ ਮਾਹੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਲੀਲਾ ਰਚੀ ਸੀ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੀ ਸੀ। ‘ਆਮ ਕਵੀਆਂ’ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ, ਚੰਗੇ ਵਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਘਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਟ ਹੀ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ :-

ਮਕਬੂਲੇ ਬੁਤਾਂ ਬ ਨੈ ਨਵਾਜ਼ੀ ਨੈ ਨੈ ਕਿ ਫ਼ਸੂਨੇ ਇਸ਼ਕ-ਬਾਜ਼ੀ
 ਹਰ ਦੁਖਤਰੇ ਦਲਣਕਸ਼ ਫ਼ਿਦਾਇਸ਼, ਅਜ਼ ਖ਼ੈਸ਼ ਤਹੀ ਪੁਰ ਅਜ਼ ਹਵਾਇਸ਼
 ਅਜ਼ ਇਸ਼ਕੇ ਰੁਖ਼ਸ਼ ਖਰਾਬ-ਬੇਤਾਬ, ਬੇਰੁੰ ਸੁਦਾ ਬਾ ਬਹਾਨਾ-ਏ-ਆਬ।

ਇਹ ਹੈ ਵੰਝਲੀ ਵਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਂਝੇ ਅਰ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਹਾਲ। ਰਾਂਝੇ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਉਹ ਚੂਚਕਾਣੇ ਵਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਹੀਰ ਅਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਤਰਜ਼ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ‘ਚੋਂ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਨਿਕਲਦੀ ਜੁੜਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਭੁਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਸਨਵੀ ਮਨੁਖੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਜਿਸਮ ਹਨ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਪਛਾਣੀਆਂ ਹਨ :-

ਮੇ ਦੀਦ ਕਤਾਰੇ ਗਾਉ-ਮੇਸ਼ਾਂ, ਸ਼ਬ-ਰੰਗ ਬਹਾਰੇ-ਗਾਉ-ਮੇਸ਼ਾਂ
 ‘ਅੱਜੀ’ ਬ-ਅਦਾਏ ਰਸਮੇ ਪੰਜਾਬ, ਸੁਸਤਾ ਤਨੇ ਖ਼ੈਸ਼ ਰਾ ਬ-ਗਹਮ-ਆਬ
 ਦਸਤਾਰੇ ਮਹੀਨ-ਓ-ਅਰਗਵਾਨੀ, ਅਜ਼ ਬਹਿਰੇ-ਅਰੂਸੀਅਸ਼ ਨਿਸ਼ਾਨੀ
 ਪੇਸ਼ੇ ਹਰ-ਯਕ ਸਲਾਮ ਮੀ ਕਰਦ, ਦਰ ਦਿਲੇਜ਼ਾਦ ਬਸ ਮਕਾਮ ਮੀ ਕਰਦ

ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾ-ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਠੋਠ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਪੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜੋਗੀ ਦਾ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਅਰ ਕਰਾਮਾਤੀ-ਅਸਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਖੇੜੇ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਲ ਤੋਂ

ਹਬ ਚੁਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੀਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਾਜ਼ੀ-ਬਾਜ਼ੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਰਾਂਝਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਓਧਰ ਹੀਰ ਵੀ ਚੂਚਕਾਣੇ ਵਿਚ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਦਫ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹਾਕਿਮ ਨੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਬੰਗ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਰੋਜ਼ਾ ਤਾਮੀਰ ਕਰਾਇਆ—‘ਲੇਕਿਨ ਸਰੇ-ਉ ਬਸਾਨੇ ਦਰ ਬਾਜ਼’

ਅੰਤ ਤਕ ਓਹੀ ਯਥਾਰਥ-ਚਿਤਰਣ ਵਰਤਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝਾ ਤੇ ਹੀਰ ਜੁਦੇ ਜੁਦੇ ਦਫ਼ਨ ਹਨ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ

ਸ਼ਾਨੰਦ ਬਰੋ ਮੁਜਾਵਰ ਅੰਗਾਹ

ਦਰ ਦਸਤ ਨੈ-ਅਬ ਬ-ਵਜ਼ ਏ ਦਿਲ ਖ਼ਾਹ

ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਮਨਸਵੀ ਦੇ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਅਰ ਦਿਲ-ਖਿਚਵੇਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਆਫ਼ਰੀਨ ਦੀ ਮਨਸਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਖਿਆਲ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹਕ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਨੁਕਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ‘ਮੌਜੂ’ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ‘ਮੁਅੱਜ਼ੀ’ ਜਾਂ ‘ਮੁਅੱਜ਼ ਉੱਦੀਨ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਰ ਜਾਂ ੮ ਪੁਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਤਰ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਚੌਥਾ ਇਕ ਸਿਰ ਫਿਰਿਆ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰਾਹੀ ਕੋਲੋਂ ਹੀਰ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਸੁਣੀ ਅਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉਪਮਾਵਾਂ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਰ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵੇਖਣ-ਜੋਗ ਹੈ :

ਸਫ਼ਕ ਬੇਜ਼ ਅਜ਼ ਤਾਬੇ ਰੁਖ਼ਸ਼ ਨਕਾਬ, ਬਖ਼ੂਬੀ ਜਿਗਰ ਗੋਸ਼ਾ-ਏ-ਆਫ਼ਤਾਬ

ਬੁਤੇ ਰੰਗੇ ਬੁਤ-ਖਾਨਾ-ਏ-ਚੀਂ-ਸ਼ਿਕਨ, ਸਕਰ ਆਬਕੁਨ, ਕਦਰੇ ਸ਼ੀਰੀਂ ਸ਼ਿਕਨ
ਆਫ਼ਰੀਨ ਦੀ ਮਨਸਵੀ ਵਿਚ (ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਵਾਂਗੂੰ) ਜ਼ਬਾਨ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ; ਤਦੇ ਹੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਿਆਨ ਗੁੰਬਲਦਾਰ ਬਣ ਗਇਆ ਹੈ।

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਮਨਸਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਯਕਤਾ’ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ; ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਖਿਆਲ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤਦੇ ਹੀ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾਈ ਅਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਕਾਵਿ-ਮਯੱਤਾ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ। ਜਿਵੇਂ :-

ਸੁਖ਼ਨ ਅਬਰੇ ਬਹਾਰ ਨੈਰੰਗ ਅਸਤ, ਸਫ਼ਹੇ-ਗੁਲ ਮੌਜੇ ਜਲਵਾਏ ਰੰਗ ਅਸਤ

ਲਫ਼ਜ਼ ਗੁਲਦਸਤਾ ਬੰਦ ਨੁਕਤਾ-ਏ-ਨੂਰ, ਸਤਰ ਸੁੰਬਲ ਤਰਾਜ਼ੇ ਤੁੱਰਾਏ-ਹੂਰ
‘ਗੁਲਦਸਤਾ ਦੰਦ’ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਅਰ

ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਯਕਤਾ ਦੀ ਮਸਨਵੀ 'ਚੋਂ ਭਾਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ।

‘ਆਰਾਮ’ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ‘ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ’ ਤੋਂ ਨਕਾਹ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਉਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹਾਜੀ ਦਾ ਅਜੀਬ ਕਿੱਸਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਹਾਜੀ ਜਹਾਜ਼ ਭੁਬ ਜਾਣ ਤੇ ਇਕ ਤਖ਼ਤੇ ਨਾਲ ਚੰਬੜ ਕੇ ਕੰਢੇ ਆ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮਹਿਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰੀਆਂ ਵਰਗੀ ਇਕ ਔਰਤ ਬੈਠੀ ਸੀ । ਉਸ ਔਰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਉਸ ਹਾਜੀ ਨੂੰ ਖੀਰ ਖਵਾਈ, ਤੇ ਬੜਾ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ । ਹਾਜੀ ਜਦੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਨੁਖ ਨੇ ਕਹਿਆ ‘ਅਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ’ ਮੁੜ ਉਸ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੀ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਸਨ* । ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਕਨੁਈਆ ਲਾਲ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ‘ਨਿਗਾਰੀਂ ਨਾਮਾ’ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਅਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਕਬੂਲ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਚਰਬਾ ਉਤਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗੂੰ ਅਰ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸਹਿਤੀ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮੁਰਾਦ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਨਸਦੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ।

ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ ਹੈ ‘ਯਕਤਾ’ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਨਾਲ । ਯਕਤਾ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ‘ਤਾਲਪੂਰਾ’ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕਰਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੇਵਕ ਰਾਮ ਅਤਾਰਦ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ‘ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਮਾ’ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਣ ਦਾ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਤਾਲਪੂਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ, ਫ਼ਕੀਰ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਬੇਦਿਲ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਲੰਮੇ ‘ਕਿਤਆ’ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਠੋਸ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ

---

* ਡਾਕਟਰ ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਿਸ ਡੀ ਮੈਲੋ (Miss D Mello) ਜਿਸ ਨੇ ਹੀਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ—ਇਕ ਅਰਬੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਦਸੀ ਹੈ । ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ ਦੋਵੇਂ ਓਧਲ ਕੇ ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਹੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਮੌਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਸੀ । ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਜ਼ੇਹਾ ਹੀ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵਜਾ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧੇ ਦੇ ਹਾਕਿਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਤੇ ਮੀਰ ਅਜ਼ੀਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ਿਆ ਉੱਦੀਨ ਜ਼ਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਮਸਨਵੀ ਲਿਖੀ; ਆਜ਼ਾਦ ਅਰ ਲੁਗਾਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ ਰਹਿਆ ਤੇ ਪੂਰੀ ਚਮਕ ਨਾਲ ਬਲਿਆ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਮਸਨਵੀਆਂ ਇਸੇ ਦੀ ਲੋਅ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਹਿੱਸੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਰੂਹਾਨੀ ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦੀ ਛਾਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਭੁੰਘੀ ਹੈ।

ਅਜ਼ੀਮ ਉੱਦੀਨ ਅਜ਼ੀਮ ਨੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਜਾਂ ਪੂਰੇ ਸ਼ੇਅਰ 'ਯਕਤਾ' ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਲਏ ਹਨ; ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਢੰਗ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਰ ਸੂਝ ਯਕਤਾ ਕੋਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਯਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀਪਣਾ ਅਰ ਰਫ਼ਤਾਰ ਸੁਸਤ ਹੈ ਤੇ ਅਜ਼ੀਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਖੂ ਵਾਹ, ਸਫ਼ਾਈ ਲੋਚ, ਘੁਲਾਵਟ ਅਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜ਼ੀਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਹੋਰਨਾਂ ਸਭ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੈ। ਅਜ਼ੀਮ ਨੂੰ ਫ਼ਾਹਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਦਿਲਕਸ਼ ਤੁਕਾਂ ਅਰ ਆਲਿਮਾਨਾ ਨੁਕਤੇ ਬੜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਜਰਸਮ ਮਨ ਨ ਈਨ-ਉ-ਆਂਦਾਰਮ, ਮਨ ਹਮੀਂ ਦਿਲ ਹਮੀਂ ਜ਼ਬਾਂ ਦਾਰਮ
 ਦਰ ਰਹੇ ਤੋ ਨ ਦਸਤ-ਓ-ਪਾ ਦਾਰਮ, ਚੂੰ ਜਰਸ ਮਨ ਹਮੀਂ ਸਦਾ ਦਾਰਮ
 ਦਰ ਰਹਤ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਜਰਸ ਦਾਰਮ, ਕਿ ਬਜੁਜ਼ ਨਾਲਾ ਦਸਤਰਸ ਦਾਰਮ
 ਜਰਸੇ ਕਾਰਵਾਨੇ ਵਾਦੀ-ਏ ਸ਼ੋਕ, ਕਿ ਕੁਨਦ ਹਰ ਨਫ਼ਸ ਮੁਨਾਦੀ-ਏ ਸ਼ੋਕ

ਜ਼ਬਾਨ ਅਰ ਬਿਆਨ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲਇਆ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗੂੰ ਅਜ਼ੀਮ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਲਵਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜ਼ੀਮ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਸੱਵਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਠੋਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ, ਬਿਆਨ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਉਤੇ ਖਿਲਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ। 'ਵਲੀ' ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਬੇਦਿਲ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਕਿਤੇ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ

ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਲਾ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀਆਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਾ ਕਰਾਂਗੇ! ਕਾਜ਼ੀ ਯੂਸਫ਼ ਹੁਸੈਨ ਸਦੀਕੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ (Asiatic Society Bengal) ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਮਸਨਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਦਾਈ ਜਾਂ ਸਾਕੀ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਕਬੂਲ ਅਹਿਮਦ ਮੌਲਵੀ ਪੁਤਰ ਮੌਲਵੀ ਕੁਦਰਤ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ਾਰੂਕੀ ਗੋਪਾਮੋਈ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਈਰਾਨੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ 'ਨਿਜ਼ਾਮੀ' ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ, ਅਤੇ ਜ਼ਾਮੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਸਨਵੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ (ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਮਸਨਵੀਆਂ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਂ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ

ਅਤਿ-ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਜ ਤਕ ਵਖ ਵਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ—ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਵੀ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਛਮੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਚੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ-ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪੂਰਵ-ਈਸਾ ਵਿਚ ਹੀ ਅਫਲਾਤੂਨ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਪਲੇ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਵਰਲਡ ਲਿਟਰੇਚਰ (Dictionary of World Literature) ਦੇ ਫੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਸਤਾਬਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਖ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਏਥਕਨੀਅਨਜ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪੂਰਵ-ਈਸਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਸੀ।

ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਕੀ ਹੈ—ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਣ ਲਈ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਵੈਬਸਟਰਜ਼ ਨਿਊ ਇਨਟਰਨੇਸ਼ਨਲ (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਉਂ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ, “ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜਾਂ ਤੇ ਛਿਦਰਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਰਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਹੈ।” ਨਿਊ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (New English Dictionary) ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ ਤੇ ਸੂਭਾਵ-ਰੂਪ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੈਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ (Encyclopaedia Britannica) ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਬਾਰੇ ਦੋ ਮੁਖ-ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਸੁਹਜ-ਵਾਦੀ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ-ਐਂਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ “ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਲਲਿਤ-ਕਲਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ” ਵੀ ਲਇਆ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੈਡੀਆ ਅਮੇਰੀਕਾਨਾ (Encyclopaedia Americana) 1946 ਛਾਪ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਹੁਨਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਤੇ ਨੁਕਸਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ । ਪਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰਿਆਂ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜਨੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ।” ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲਾ ਗਰਾਂਦ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੈਡੀ (La Grande Encyclopedie) ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਵ ਪਰਖ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਇਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਖ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਦਿਨ-ਬਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਿਪਲੇ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਵਰਲਡ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ, “ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਨਿਜੀ-ਸਵਾਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਚੇਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਲ ਪਾਣਾ ਹੈ । ਆਲੋਚਕ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਾਰਖੂ ਹੋਵੇ ।” ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੈਡੀਆ ਇਟੈਲੀਆਨਾ (Encyclopedia Italiana) ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਲਇਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਫਿਦਰਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਡਾਈਡਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ-ਪਰਖ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਵਾਂ ਵੀ ਬਹੁ-ਮੁਲੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ “ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਸੀ—ਚੰਗੀ ਪਰਖ ਦਾ ਇਕ ਮਿਆਰ ਹੈ ।” ਡਾਈਡਨ (Dowden) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਨ, ਨਿਰਪਖ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਨਿਜੀ

ਸਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਟੀ. ਐਸ. ਇਲੀਅਟ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਆਲੋਚਨਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹ ਵਿਭਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਲਾਭ ਕੀ ਹਨ, ਕਵਿਤਾ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੰਤਵ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੁਲ ਪਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਪਿੜ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਥਵਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਕੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।” ਪ੍ਰਸਿਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਆਲੋਚਕ ਜਾਨ ਮਿਡਲਟਨ ਮੱਰੀ (J. M. Murry) ਅਨੁਸਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਭੂਤ-ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਨਿਯਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਨਿਰਖ ਪਟਖ ਕਰਨਾ ਹੈ।” ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ : ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਹ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਸੁਹਜਵਾਦ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਵੀਂ ਤੁਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਿਖਤ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਏ. ਰੀਕਾਰਡੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੁਰਜਾਤਮਕ ਮੁਲ ਪਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀਆਂ ਹੋਣ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਮਤ ਹੋ ਸਕੇ ਹੋਣ। ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਅਵੱਸ਼ ਆ ਗਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ “ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਕੀ ਹੈ” ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪਹਿਲੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਪਨਿਆਸ, ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ

ਹੈ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਣਾਤਮਕ, ਪਰ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ, ਉਚ-ਕਲਪਨਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ, ਸੁਹਜ-ਸਵਾਦ, ਜੀਵਨ-ਸੂਬ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਰਸਿਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵੀ ਉਤਨੇ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਮਰੀਕਨ ਆਲੋਚਕ ਹੈਨਰੀ ਲੂਈ ਮੈਨਕਨ (Henry Louis Mencken) ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨ-ਵੰਡਣ ਦੀ ਸੱਧਰ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮਾ-ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਤਲਾਤਮ ਲਿਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸਰਵ-ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰੋਰਕ ਜਜ਼ਬਾ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ।’

ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਕ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਇਉਂ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ ਨਿਯਮ-ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ। ਉਪਨਿਆਸ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ--ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ--ਕੁਝ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਖੌਂ ਉਹਲੇ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਉਤੇ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ ਦਾ ਪਿੜ ਛਡ ਵਿਗਿਆਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਗਲ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਆਲੋਚਕ ਅਥਵਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਅਤਰ-ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ। ਇਹ ਗਲ ਵੀ ਪਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਵਾਂਗ ਬੇ-ਲੋਚ ਮਾਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮਾਪ ਆਪਣੇ ਵਸਤੂ-ਸਾਰ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਥਵਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਨਾਂ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਖੰਡਨ-- ਜਾਂ ਨਿਖੇਧੀ ਦਾ। ਇਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਲ ਪਾਣਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਬਣਾਣ ਲਈ ਪਰਖ ਦੇ ਕਰਕੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਖ ਸੂਸਬ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਅਧੀਨ

ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਕਾਮਯਾਬ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ; ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਤੇ ਲਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਿਰ ਵਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ । ਨਿੱਗਰ ਆਲੋਚਨਾ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਮੁਹਾਰ ਸਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਵੀ ਗਿਆਨ-ਵੰਡਦੀ, ਚਾਨਣ-ਖਲੋਰਦੀ ਕਲਾ-ਵੰਨਗੀ ਹੈ । ਚੰਗੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਂਵਾਂ-ਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਤੇ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪੱਖ-ਪਾਤ, ਗੁਟ-ਬੰਦੀ ਜਾਂ ਨਿਜੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ । ਕਲਾਕਾਰ ਲਈ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਜ਼ਹਬ ਜਿਤਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹੋ ਵਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਸਾਹਿਤ-ਸਮਾਲੋਚਕ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ, ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਟੀ.ਐਸ. ਇਲੀਅਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਚੰਗੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਂ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ।”

ਸਾਹਿਤ-ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵੀ, ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਮਨੁਖ ਦੀ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਮਨੁਖ ਦੀ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਉਪਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤਕ-ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਤੜ੍ਹੇ ਵਿਆਪਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਰਸਥਾਈ ਬਣਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ ? ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਲੋਕ-ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ? ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀ ਗੁਣ ਹਨ, ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਕੀ ਉਣਤਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ ? ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਸਮਾਲੋਚਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ । ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਦਾ ਪਾਸਾ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਟੁਣਕਾਰੇ ।

ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹੋਣ । ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਸਤੂ-ਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਰਿਣੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਿਹਤ-ਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਚੰਗੀ ਤੇ ਨਰੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ ਤਾਂ ਅਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰੋਗ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਂਦੀ ਹੈ; ਉਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਉਸਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਂਦੀ; ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦੀ ਹੈ, ਸੁਧ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰ ਰੂਪ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਸਿਥਿਲ ਅਪ੍ਰੁੱਕ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਦੀ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਚੱਜੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਂਦੀ ਹੈ, ਗਲਤ ਮਨੋ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਆਲੋਚਕ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਗੁਝੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਬਾਤੀ ਪਵਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਉਹ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਯਾਬ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣੇ ਵਸਤੂ-ਸਾਰ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵਿਆਪਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ, ਤੁਲਨਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਦੋਣਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਕਾਲ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਕਿਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਯਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਿੰਨ-ਪੱਖੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੂਲ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ-ਸੂਝ ਅਤੇ ਨਰੋਏ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਵਾਦ ਉਪਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਲੇਖਕ ਅਥਵਾ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਬੇ-ਮੁਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦੀ; ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜਦੀ ਹੈ; ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਨਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਰਚਨਾ ਕਰਨ

ਤੋਂ ਹੋੜਦੀ ਹੈ, ਉਨਤੀ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਣ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

(੨)

ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਵੀ ਢੇਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਇਆ ਹੈ । ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਪਰਖ ਕਸਵਟੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕਈ ਮਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ । ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ : (ੳ) ਰੁਮਾਂਚਕ ਅਤੇ (ਅ) ਵਿਗਿਆਨਕ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ।

ਰੁਮਾਂਚਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਵਾਦ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਰੁਚੀਆਂ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਰਚਨਾ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਉਤਪਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਅਮਰੀਕਨ ਆਲੋਚਕ ਐਡਵਿਲ ਪਰਸੀ ਵਿਪਲ (Edwin Percy Whipple) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਬਹੁਤ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਟਕਰ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਦੀ ਹੈ ।” ਰੁਮਾਂਚਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਤੀਸਰੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਵਿਦਵਾਨ ਲੰਜਾਈਨਸ (Longinus) ਹੈ । ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ । ਜੇ ਉਹ ਕਿਰਤ ਵਲਵਲੇ ਦੇ ਵੇਗ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸਿਖਰ ਦਵਾਰਾ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੇ ਹਲੂਣ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉਚਾ ਚੁਕ, ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਨੰਦ-ਆਵੇਸ਼ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ ਹੈ ।

ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਇਕ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤਕ ਬੜਾ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਲੰਜਾਈਨਸ ਤੇ ਵਿਪੁਲ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਮਰੀਕਨ ਆਲੋਚਕ ਮੈਨਕਨ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਚਿੰਤਕ ਐਂਡਰਿਊ ਲੈਂਗ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਨਾਤੋਲੇ ਫਰਾਂਸ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਸੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਨ । ਕਾਰਲਾਈਲ ਤੋਂ ਮੈਕਾਲੇ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ; ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੁਣ ਤਕ ਬਹੁਤੀ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੁਭਾ ਰੁਮਾਂਚਕ ਹੀ ਹੈ ।

ਰੁਮਾਂਚਕ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸਖਣੀ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ

ਆਲੋਚਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਦੂਜੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਹਕ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਬੋਟੀ ਬੋਟੀ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਰੁਮਾਂਚਕ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਾਂਹਵੇਂ ਇਹਦੇ ਗੁਣ ਮਾਂਦ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਆਲੋਚਕ—ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੂਝ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਅਮੁਕ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਵਾਦ ਨਰੋਏ ਤੇ ਅਰੋਗ ਹੋਣ—ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕਰਤਵ ਨਿਭਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਸਾਧਾਰਣ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਮਰਾਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੁਲ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਠਕ ਅਥਵਾ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਵਾਦ ਹੀ ਬੜੇ ਘਟੀਆ ਹੋਣ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਚਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਲੁੰਸਾਂਈਨਸ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਮਾਣਨਾ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ ਭਰਪੂਰ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।”

ਦੂਜੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੁਮਾਂਚਕ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਰਵਭੋਮਿਕ ਤੇ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੀਕ੍ਰਿਤ ਮਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਮੁਲ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਵੇਂ ਦਿਨ, ਨਵਾਂ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀਕ੍ਰਿਤ ਪਰਖ-ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦੀਏ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਖ ਵਖ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਵਖ ਵਖ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ, ਅਨੇਕਤਾ ਤੇ ਫਿੰਨ-ਫੰਗਰਤਾ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਗੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਰੁਮਾਂਚਕ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਣ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਪਖਪਾਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਭਾਵ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨਿਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ

ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਕੁਝ ਵੰਡਦਾ—ਜਾਂ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਹੀ ਉਹ ਕੁਝ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਸ ਲਾ ਰਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰੁਮਾਂਚਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਇਕ ਨਵੀਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਲੋਚਕ ਰਿਚਰਡ ਮੌਲਟਨ (Richard Moulton) ਨੇ ੧੮੮੦ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਅਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। “ਵਿਗਿਆਨਕ-ਆਲੋਚਨਾ”—ਮੌਲਟਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ—“ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮੰਦਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਫਤਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਸਤੂ-ਸਾਰ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।” ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਘੜੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਸਵਟੀ ਤੇ ਪਰਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਉਸ ਕਲਾ-ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਉਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਕਿਰਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਨੁਮਾਨਕ (Inductive) ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਆਲੋਚਨਾ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਖ ਵਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਵਿਭਾਗ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜਨ—ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਸਵਟੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਮੁਲ ਪਾਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਟੀ.ਐਸ. ਇਲੀਅਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ—ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ—ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆਇਆ ਹੈ। ਇਲੀਅਟ, ਪਰ, ਮੌਲਟਨ ਦੀ ਇਸ ਗਲ ਨਾਲ ਸਹਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮੰਦਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਫਤਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ।

ਪਰਖ ਦੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਘੜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਘੜਨ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਮਤ (Classical school) ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ, ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨਾਤਨੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਤਕਨੀਕ ਅਥਵਾ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਨਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਾਰਵਕਾਲਿਕ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਨਿਯਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ ਪੋਇਟਿਕਸ (Poetics) ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਤੋਂ 'ਪਹਿਲਾਂ' ਦੇ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕ-ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਘੋਖ ਕੇ, ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਕੀਤੀ; ਵਖ ਵਖ ਨਾਟ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਵਸਤੂ-ਸਾਰ ਤੇ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਨਿਯਮ ਘੜੇ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਪਾਰਿਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ।

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਆਇ-ਅਨੁਕੂਲ, ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕੇਵਲ ਸਨਾਤਨੀ-ਸਾਹਿਤ-ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਯਮ ਘੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Dominating Forces) ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਾਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਅਵਸਥਾ ਕੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ-ਵਿਚਾਰ-ਧਰਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ ਦਾ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਧਿਪਤੀ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ; ਉਸ ਯੁਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ; ਉਸ ਯੁਗ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਲਾਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਸ ਹਦ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਕਿਹੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਕਿਹੜੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਹੈ: ਉਸ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਵਈਆ ਕੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਆਲੋਚਕ ਨਿਯਮ ਘੜਨ ਦੀ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਂਦੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਢੇਰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਰਖੂਆਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ-ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਖ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਨਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ-ਪੁਜਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਸਾਰਵਕਾਲਿਕ ਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਮਿਆਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰਾਵਾਂ ਚਿਰ-ਕਾਲੀ ਤੇ ਸੁਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ

ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਣ ਵਿਚ ਦਿਲ ਨਾਲੋਂ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਲੀਲ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਖ-ਵਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਤੇ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਹੈ। ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਵਾਦਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਆਇ-ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਸਥਾਨ ਨਿਯਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਸੌਖੇਰਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਜਾਂ ਨਿਰੋਲ ਨਿੰਦਾ ਬਣਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ; ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਖ-ਪਾਤ, ਗੁਟ-ਬੰਦੀ ਜਾਂ ਵੈਰ-ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ-ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਜਿਸ ਪਖ ਨੂੰ, ਪਰ, ਆਮ ਵਿਦਵਾਨ ਅਖੌਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕੇਵਲ ਸੁਕੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਬਣ ਕੇ ਸੌਂਦਰਯ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਯਮ-ਬਧ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਧਰ ਤੇ ਲਇਆ ਕੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਖੰਭ ਕਟ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਣਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਹਰ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅੰਗ ਨਿਖੇੜ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰ-ਜਿੰਦ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਹਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਵਿਧੀ ਉਹ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਹੜੀ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰਖੇਗੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਪਾਠਕ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਵੇ ; ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਸਗੋਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਟਕਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇਗੀ।

ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਵਾਦ

ਜਿਵੇਂ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਲਈ ਰੰਗ ਮਹਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਲਈ ਵਾਦ। ਮਤਲਬ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵਾਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਵਾਦ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦਲੀਲਾਂ, ਖਿਆਲਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਭੁੰਘਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਾਦ ਭੁੰਘਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਾਦ ਸਪਸ਼ਟ, ਓਨਾ ਘਟ ਉਲਝਾਵਾ ਉਹਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਵਾਦ ਜਿੰਨਾ ਘਟ ਉਲਝਵਾਂ, ਓਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਓਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਦ-ਰਹਿਤ ਅਖਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ-ਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ, ਪਾਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਔਗਣਾਂ ਦੇ ਤਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪੱਖ ਲੈਣ ਦਾ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਕੈਸੀ? ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਿਚਕਾਰ ਜੇ ਅੰਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਿਚਾਰਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੁਝਾ ਵਿਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਕੈਸੀ? ਜ਼ਾਲਿਮ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ?

ਜਿਹੜੇ ਲੇਖਕ ਜ਼ਿਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਪੱਖ ਹਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸੁਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਅਚੇਤ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਵਾਕਈ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਲੇਖਕ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ

ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਾਦ ਮਿਲਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਇਆ ਮਿਲੇਗਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਦਿਸੇਗਾ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਬੁਕਾ ਕਿਸ ਵਾਦ ਵਲ ਹੈ। ਉਹ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ, ਪ੍ਰਗਟ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਗਟ, ਅਕਬਾਲੀ ਜਾਂ ਮੁਨਕਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਵਾਦ ਕੋਈ ਵਾਦ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਨਿਰਵਾਦੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਨਿਰਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹੈ, ਉਹਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਲਕਾ ਜਾਂ ਗਹਿਰਾ ਮਨੁਖਵਾਦ ਹੋਵੇਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਿਜਤਾ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵਧੇਰੇ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਨਿਜਤਾ ਵੀ ਇਕ ਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਜਵਾਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਨਿਜਵਾਦ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਖੋਖਲਾ, ਸਾਰਹੀਨ, ਅਸਾਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਲਝਣ-ਵਾਦ ਦਾ ਭੁੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵਾਦ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਹ ਵਾਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀਏ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਦ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੇਖਕ ਜਮਾਤੀ ਖਾਸੇ ਦੇ ਨਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਣ-ਫੁਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਦ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ, ਗਰਮ ਖਿਆਲੀਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਮਾਤੀ-ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਇਹ ਤਟ-ਫਟ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਤੀਜਾਂ ਵਾਦ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕੇਂਦਰਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਟ-ਫਟ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਹ ਖੱਬੇ ਤੇ ਸੱਜੇ ਦੋਹਾਂ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਕੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਔਗਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਸ਼੍ਰੇਣੀਪਰਕ ਖਾਸੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ-ਵੰਡ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿੰਨੀ ਵਧ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਭਿੰਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਓਨੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਵਾਦ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ। ਰੂਸ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਇਕੋ ਇਕ ਵਾਦ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਉਪਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੇ ਜੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-

ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਵਾਦ ਜਿਹੜਾ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਫਤਹਿ ਪਾ ਜਾਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਾਦ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ (ਸੱਜੇ ਪੱਖੀਏ) ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਵਾਦੀਏ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੇਂਦਰੀਵਾਦ ਵਿਚ ਉਲਝਣਾ, ਉਲਾਰ, ਉਨਤ-ਕਦਮੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲ-ਕਦਮੀ, ਬਿਜਕ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਫੈਸਲਿਓਂ ਝਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਠਕੇ ਉਹਦੀ ਲੇਖਣੀ, ਮਿਠਾ ਸੁਹਣਾ, ਭਰਮ-ਜਾਲ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਤਾਲੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਲੋਕ ਫਸਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਈ ਵਾਦ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਹ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲੇਖਕ ਤਿੰਨੋਂ ਕਾਲਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ, ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿਖ। ਭੂਤਵਾਦੀਏ ਗਏ ਬੀਤੇ ਦੇ ਮੋਹਲੇ ਗਾ ਗਾ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਾ ਜਨਕ ਦਸ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ-ਰੁਚੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਲੇਖਕ ਨਿਰੋਲ ਭਵਿੱਖਵਾਦੀਏ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਬਜ਼ ਬਾਗ਼, ਜਾਗਦੇ-ਸੁਪਨੇ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਫਲ-ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜਾਤਮਕਤਾ 'ਪਿਛਲ ਖੁਰੀ' ਹੈ। ਮਗਰਲੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜਾਤਮਕਤਾ 'ਦੁਮੇਲ-ਨੀਬੀ' ਹੈ ਤੇ ਪੈਰਾ ਮਗਲੋ ਖੱਡੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਹੀ। ਤੀਜਾ; ਲੇਖਕ ਨਿਰੋਲ ਵਰਤਮਾਨੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਵਾਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਫੰਟੇਗ੍ਰਾਫਿਕ ਵਾਦ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤਵਾਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਾਦ ਵੀ ਅਗੇ ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਤੋਂ ਬੇਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲਵਾਦ ਉਹ ਵਾਦ ਹੈ, ਜੋ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਯੋਗ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਦਾਈਆ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾਈਏ ਦੇ ਰਾਹ ਭੀ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾ ਕਰੇ। ਇਹ 'ਵਾਦ' ਸਾਮਾਜਿਕ-ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ।

ਇਕੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ (ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ) ਵਾਦ ਦੀ ਜੋ ਅਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਿੰਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਥੋੜੀ ਤੇ ਐਸੇ ਲਛਣਾ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਘਟ ਤੇ

ਜਿੰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੁਆਲੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ, ਨਾਪਣ ਤੇ ਤੋਲਣ ਨਾ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਭੇਦ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਦ ਉਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਜੀ ਤੇ ਤੰਗ ਨਜ਼ਰੀ ਨਿਜੀ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਵਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰ ਪਾਸਕੂ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਾਦ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਲਈ ਭਟਕਦੇ ਵੇਖੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੁਧੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਰਜਆਤਮਕਤਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਘਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਰਜਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਵਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਵਾਦ ਚੁਣਨ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ-ਪਰਖ ਛੰਡਣ-ਛਾਂਟਣ ਵਿਚ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਐਸੇ ਵਾਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਠੀਕ ਵੰਗਿਆਨਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣਿ—ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਲੁਟੀ ਜਾ ਰਹੀ, ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਨਿਘਰਦੀ ਕੰਗਾਲ ਹੁੰਦੀ, ਲੁਕਾਈ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਇਕ ਪੂੰਜੀ ਪਤੀ ਕੁਲ-ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਛੋਕਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਵਾਦ' ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਰਲਾ ਕੇ ਹੋਰ ਐਸੇ ਵਾਦ ਜਾਂ ਵਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਰਮਾਂਸਵਾਦ (romanticism) ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਮਾਵਾ, ਤੁਲਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਵਾਦ ਨੂੰ ਚਮਕਾਣ ਤੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਕਈਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਟਾਈ ਜਾਂ ਗਹਿਰਾਈ ਸਿਰਫ ਵਾਦ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਾਦ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਰਫ-ਭਾਈ ਮੈਨਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ?

[ਨੋਟ—ਇਹ ਲੇਖ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਗੋਸ਼ਟੀ—ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ (੨੦-੯-੫੯ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਿਜ ਪਟਿਆਲਾ) ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਇਆ ।
—ਸੰਪਾਦਕ]

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਘੇ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਡਾਕਚਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ । ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਗ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ । ਮੰਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਇਆ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਗਇਆ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਓਪਰਾ ਹੀ ਓਪਰਾ ਜਾਪਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁਛਿਆ ਗਇਆ ਸੀ । ਕੀ ਮੈਂ ਸਫੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ? ਕਦ ਤੋਂ ? ਕੌਣ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਈ ਦਿਨ ਬੇਚੇਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਸਫੀਰ ਨੂੰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਯਥਾ-ਸ਼ਕਤ ਸਹੀ ਜਵਾਬ ਲਭਣ ਵਾਸਤੇ, ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਚਣਾ ਪੜਤਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਸਾਫ਼ ਲਭੀਆਂ । ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਬੇਸ਼ਕ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ । ਦੂਸਰੀ ਇਹ ਕਿ ਸਫੀਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜੀਣ ਦੀ ਪਰਪੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਕ ਸਾਂਝ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ “ਆਵਨ ਜਾਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਅਨਦ੍ਰਿਸ਼ਟ” ਨਾਲ ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਮੰਜ਼ਲ “ਅਗਿਆਕਾਰੀ ਧਾਰੀ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ” ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਿਹਰ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੈ । ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੈ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ । ੧੯੩੩ ਵਿਚ ਕੌਮਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ । ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ । ਇਕ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਨਦੀ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ । ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਦਿਓ-ਕਦ ਪਥਰ ਸੀ । ਉਹ ਲਪਕਿਆਂ ਉਸ ਪਥਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਛਾਲ ਮਾਰਣ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਹਾਨ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਇਆ ਉਸ ਨੂੰ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਖਿਆ “ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੁਸੀਂ ਜੀਓ ਮੇਰੇ

ਲਈ—ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਨਾ ਸਹੀ।” ਸਫ਼ੀਰ ਉਸ ਛੋਹ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ ਹਮ-ਰਕਾਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹਰ ਗ਼ਲਤੀ ਸਮੇਂ ਸੁਝਾਓ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਬ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਣੇ ਸਨ ਤਿਵੇਂ ਸਫ਼ੀਰ ਦੀ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਐਨ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਲਗ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਸ਼ਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੋਮੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਗਇਆ ਹਾਂ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਸਫ਼ੀਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਸੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਬਾਗੀ ਮਨ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਵਾਸਤੇ ਲੰਪ ਹੋਇਆ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਿਨ ਤੋਂ ਦਿਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਹੀ ਜਾਗਦੀ ਰਹੀ।

ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤਾ। ੧੯ ਜੁਲਾਈ ੧੯੩੧ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਈਂ-ਪਿਆਰ-ਸਪਰਸ਼ 'ਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਆ :

ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੇ

ਤੂੰ ਸੈਂ ਇਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਟੁਕੜਾ,
 ਤੂੰ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੀ ਹਾਣੀ ਸੈਂ ।
 ਸੀ ਕੌਮਲਤਾ ਤੇਰੀ ਬਾਂਦੀ,
 ਤੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਰਾਣੀ ਸੈਂ ।
 ਹੇ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਤੇਰਾ ਉਹ,
 ਕੋਈ ਜੀਵਨ, ਖਿੜਾਓ ਸੀ—,
 ਸੈਂ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਆਈ,
 ਜਗਤ ਭਾਣੇ ਇੰਦਾਣੀ ਸੈਂ ।

ਤ ਤਿੰਨ ਪੈਰੇ ਹੋਰ ਲਿਖ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਹਿਆ :-

ਹੇ ਜਿੰਦੇ ਪਿਆਰ ਸ਼ਹੁ ਨੂੰ,
 ਹੇ ਜਾਇੰ ਅਰਸ਼ੀ ਪਰਾਣੀ ਫਿਰ ।
 ਤੇਰਾ ਹਾਸਾ ਸੁਣਾਵੇ ਜਗਤ ਨੂੰ,
 ਅਰਸ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਫਿਰ ।

ਤੋਰੀ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਹੋਵੇ ਨਾਚ,
 ਕੁਦਰਤ ਜਗਤ-ਰਾਣੀ ਦਾ—,
 ਤੂੰ ਬਣ ਕੇ ਤੰਦ ਪਿਆਰਾਂ ਦੀ,
 ਸਮਾਵੇਂ ਵਿਛੜੀ ਤਾਣੀ ਫਿਰ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਗਰ ਹੈ ਤਰਨ ਤਾਰਨ । ਉਥੇ ਸਰਬ-
 ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ
 ਵਿਆਪਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਹਾਨ
 ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ-ਭਰਪੂਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਵਿਚ
 ਉਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਬੀਤਿਆ । ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ । ਚਾਰ
 ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਜਦ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਸੌਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗਿਆ ਕਰੇ ।
 ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਟਿਮ ਟਿਮਾ ਰਹੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਟਿਕ ਟਿਕੀ ਬੜ ਜਾਏ । ਐਨ
 ਜਿਥੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲੀਕ ਇਕ ਰਾਹ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਬਣ
 ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਾਹਵੇਂ । ਸਾਮਰਤਥ ਉਹ ਦੇਖਦਾ—ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
 —ਕੋਈ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ—ਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਨਾ ਪਿਆਰ ਦਾ ।
 ਤਸਵੀਰ ਰੋਜ਼ ਬਣਦੀ ਤੇ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਨੀਂਦ ਅੱਖਾਂ ਨਾ ਮੀਰ
 ਦੇਂਦੀ । ਉਹ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹਰ ਰਾਤ ਇੰਜ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫੇਰ
 ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੋਸ਼ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਸਵੀਰ
 ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ । ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਕਈ
 ਥਾਂ ਲਗੀ ਹੋਈ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਲਇਆ ਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਜੋ ਉਸ
 ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਦੀ ਸੀ । ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ
 ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਬਹੁਤ
 ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿਤੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ । ੧੯੩੩ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਉਹ ਘਟਨਾ
 ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸਫ਼ੀਰ ਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਗਈ । ਕੋਈ
 ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬਣ ਗਇਆ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਵੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਗਏ
 ੧੯੫੩ ਤਕ ਤੇ ਫਿਰ—ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦੀ
 ਪਾਲਿਆ ਸੀ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਤੇ ਸਿਰ
 ਰਖ ਕੇ ਸਫ਼ੀਰ ਨੇ ਤਰਲਾ ਪਾਇਆ 'ਉਮੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਸੀਂ ਵਫ਼ਾ ਨਾ ਕਰੋਗੇ—
 ਮੈਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਉਗੇ'—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੀ ਕੋਈ ਅਸੀਸ
 ਦਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਬਾਅਦ ਉਹੀ ਤਸਵੀਰ, ਜੋ ਚਾਰ ਪੰਜ
 ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੇਖਦੀਆਂ ਸਨ ਹਰ
 ਰਾਤ—ਤਸਵੀਰ ਨਾ ਰਹੀ—ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆ ਗਈ—

ਸਫੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—ਹਰ ਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ— ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ। ਇੰਨਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਫੀਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿਸਾ ਹੈ। ਸਫੀਰ ਦੇ ਦਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਲਿਖਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਆਪ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਖਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਦਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਨੇ ੧੯੨੫-੨੬ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਰੋਜ਼ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ? ਕਿਵੇਂ ਤਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ? ਪੰਜ ਛੇ ਮੀਲ ਤੋਂ ਉਹ ਪੈਦਲ ਚਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਮਲਕ ਪੁਰ ਤੋਂ ਸਾਗਰੀ। ਪੰਜ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਤੁਰੰਦਾ ਸੀ ਸੱਤ ਵਜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਹਰ ਘੜੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਭਰੇ ਜਸ਼ਬਾਤ - ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਆਪਣੇ ਆਪ। ਓਹੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ—ਕੋਈ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਪੈਂਦਾ—ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ਾਂ, ਸੁੱਖ ਦੁਖ, ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਵਿ-ਸੰਜੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਸਫੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਿਹਨਤ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀ। ਸਫੀਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਰਖ਼ਲਾਫ਼ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਹਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇਵੇ।

੧੯੨੮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੯੩੨ ਤਕ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਤੇ ਫਿਰ—ਇਕ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਹੋਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖੇ ਗਏ—ਬੰਦ ਚਾਰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਸੀ—ਤਬੀਅਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਉਹ ਪਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ—ਰਾਗੀ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ—ਜੋ ਤਰਨ

ਤਾਰਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ—ਨੇ ਕਿਧਰੋਂ ਸਫ਼ੀਰ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਉਸ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਹਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਨਾਲ ਦੋ ਹੋਰ ਲਿਖ ਦਿਤੇ । ਸਫ਼ੀਰ ਦੋੜਦਾ ਦੋੜਦਾ ਘਰ ਆਇਆ । ਅਗੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾਂ ਜੀ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਦਿਤੀ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਪਲ ਸਨ ਓਹ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਲਭ ਲਏ । “ਇਹ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ । ਸਫ਼ੀਰ ਦੇ ਦਸਣ ਦੀ ਵੇਰ ਸੀ ਕਿ ਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਖਤ ਚਪੇੜ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮਾਰੀ ਤੇ ਫੇਰ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਬਦਲ ਗਇਆ । ਕੁਝ ਸੋਚਵਾਨ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਜਦ ਤੂੰ ਜੰਮਿਆ ਨਹੀਂ ਸਾਏਂ, ਮੈਂ ਗੀਤ ਗਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ । ਆਪ ਬਣਾਂਦੀ ਸਾਂ— ਤੇ ਦੇਖ ਤੂੰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ—ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ” ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸਫ਼ੀਰ ਦੇ ਰਾਹਨੁਮਾ ਬਣ ਗਏ । ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਇਆ, ਉਹ ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਮੁਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ।

ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਂਤ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ । ੧੯੨੯ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜੋਜ਼ੋਫਾਈਨ ਉਸ ਨੇ ਨਾਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਪੋਲੀਅਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਕੈਦ ਵਿਚ ਫੇਰ ਓਸਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਏ,
ਜੋਜ਼ੋਫਾਈਨ ਦੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ।
ਦਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੈ ਆ ਇਕ ਵਾਰ ਲਗ ਜਾ,
ਨਹੀਓਂ ਭੁਲਦੇ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਦਿਨ ।

੧੯੩੨ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਿਜ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸੀ । ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੌਰ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਿਤੀ ਸੀ, “ਕਿੰਨੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਮਿਤਰਤਾਈ ਦੀ ਏ ।” ਸਫ਼ੀਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਘਟਨਾ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ । ਸਰੋਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ; ਜਦ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆ ਕੇ ਗਲ-ਬਾਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੋਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਹਿਆ :—

ਯਾਰਾ ਚੈਨ ਦੀ ਗਲ ਸੁਣਾ ਕੋਈ,
ਅਜ ਕਲ ਕਿਹੜ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਏ ।
ਭਲਾ ਸਾਨੂੰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਵਸਦਿਆਂ ਨੂੰ,
ਕਿਵੇਂ ਨਾਲ ਆਰਾਮ ਦੇ ਵਸਦਾ ਏ ।

ਤੇ ਫੇਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਗੇ ਚਲ ਕੇ ਕਹਿਆ :—

ਦਿਨੇ ਰੈਨ ਇਹ ਚੈਨ ਨਾ ਲੈਨ ਦੇਵਨ,
ਭਾਢਾ ਕੀਤਾ ਏ ਸਰੀਂ ਲਾਚਾਰ ਅੱਖੀਆਂ ।

ਆਪ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ,
 ਨਾਲ ਦਿਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਖੂਰ ਅੱਖੀਆਂ।
 ਹਾਲ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦਸਣੇ ਵੀ,
 ਐਪਰ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਹੁਣ ਇਨਕਾਰ ਅੱਖੀਆਂ।
 ਮੁੱੜ ਮੁੱੜ ਅੱਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਂਹਦੀਆਂ ਨੇ,
 ਮੁੜ ਮੁੜ ਅਖੀਆਂ ਤੇ ਕਰਨ ਵਾਰ ਅਖੀਆਂ।

ਲੰਮਾ ਤਜਕਰਾ ਛੇੜਿਆ ਅਖੀਆਂ ਨੇ, ਸਮਝ ਆਵੇ ਨਾ ਏਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਏ।
 ਚਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਐਪਰਾਂ ਦਸਦੀਆਂ ਨੇ, ਕਿੱਛੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਮਿਤਰਤਾਈ ਦੀ ਏ।

੧੯੩੨ ਵਿਚ ਬੈਂਤਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ
 ਉਲੀਕਣ ਲਗੀ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਲ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਦੀ
 ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਸੀ। ਰਾਗ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ 'ਚੋਂ ਫਰਕਦੇ ਸਨ। ਗਾਣਾ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ
 ਸਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ। ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਅਣਜਾਣੇ ਭਰਪੂਰ
 ਰਾਗ ਲਵਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣਾ ਅਲਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਸਨ।
 ਉਹ ਦੂਰ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਫਤ
 ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਚਦਾ ਸੀ ਅਜੀਬ ਰਾਗ
 ਸਨ ਉਹ। ਅਜੀਬ ਨਾਚ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇਖ ਕੇ
 ਉਹ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦ ਜਵਾਨੀ ਗਾ ਗਾ ਕੇ ਨਚ ਨਚ ਕੇ ਹਫ਼ ਜਾਂਦੀ
 ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਸਮਾਦ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਇਕ ਖੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ
 ਵਿਚਿਤਰ ਨਾਟ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਅਣਜਾਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ। ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ
 ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਨਚ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਅਣਜਾਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ। ਪਲ ਦੇ ਪਲ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਨ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਖੰਭ ਲਗਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ
 ਖੰਭ ਤੇ ਫੜਕਦੇ ਖੰਭਾਂ ਸਮੇਤ ਨਚਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੁਵਤੀਆਂ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ
 ਰੰਗ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਨੀਲੇ, ਸਬਜ਼, ਚਾਂਦੀ-ਵੰਨੇ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ। ਇਹ ਨਾਚ
 ਲੋਪ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਣ ਸੀ ਇਹ ਕੋਈ। ਸਫ਼ੀਰ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੀ
 ਮਾਂ ਸੀ ਜਾਂ ਪਿਉ ਸੀ—ਕੋਈ ਉਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕੋਹਮਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ
 ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਹਾਂ ਕੋਈ ਸੀ।
 ਉਹ ਸਫ਼ੀਰ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਬਣਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਕਈ ਇਕ ਚੰਦਰਮਾ ਹਵਾ
 ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਘਟਾਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਫੜ ਫੜ ਕੇ
 ਉਸ ਦੇ—ਸਫ਼ੀਰ ਦੇ—ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਰਚਾਈ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਹਾੜ,
 ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜ ਉਸ ਨੇ ਦੇ ਦਿਤੇ ਸਫ਼ੀਰ ਨੂੰ ਤੇ ਕਹਿਆ ਤੂੰ ਮੇਰੀ
 ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਮੇਰੀਆਂ ਅਖੀਆਂ ਦਾ ਨੂਰ ਏ—ਖੁਮਾਰੀ 'ਚੋਂ ਜਾਗ

ਖੁਲ੍ਹਣੀ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸਫੀਰ ਨੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਆਪਣੇ ਕਿਉਂਬੀਕਲ
ਵਿਚ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ :-

੪.੬.੩੪ ਸੱਜਣ ਜ਼ਰਾ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾ ਤੇ ਸਹੀ,
ਕੋਇਲਾਂ ਦੀ ਕੂਕ ਘੁਕਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੂੰ ਬੰਸੀਧਰ ਏਂ,
ਜ਼ਰਾ ਟੇਰ ਕੇ ਨਾਚ ਨਚਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਜੇ ਸੱਚ ਮੁਚ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਨਾ ਏਂ,
ਤਦ ਦਿਲ ਦਾ ਚਮਨ ਖਿੜਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਭੈਣੀ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲੀਂ ਵਸਾਵਾਂਗੀ,
ਛੱਡ ਦੂਰੀਆਂ ਨੇੜੇ ਆ ਤਾਂ ਸਹੀ ।
ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਜੇ ਜਾਨ ਹੈ ਤਾਂ,
ਕੋਈ ਜਲਵਾ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਕਿਹੜੀ ਆਸ ਤੇ ਮੰਨੀਏਂ ਹੋਂਦ ਤੇਰੀ,
ਕੋਈ ਨੂਰ-ਛਹਿਬਰਾਂ ਲਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਤੰਦਰੁਸਤ ਜਵਾਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਨਾਂ ਏਂ ਤਾਂ,
ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਿਡਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਚੰਨ ਤਾਰੇ ਫਲਕ ਉਛਾਲ ਦਿਆਂ,
ਲਾ ਬੁਲ੍ਹੀਂ ਲੈ ਲਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਸਾਈਂ ਚਾਹੁਨਾ ਏਂ ਮਸਤੀ ਜੇ ਪਿਆਰਾਂ ਦੀ,
ਜ਼ਰਾ ਘੁਟ ਕੇ ਤੇ ਛਾਤੀ ਲਗਾ ਤਾਂ ਸਹੀ ।
ਖੌਰੇ ਥਲੂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਤੂੰ ਫੁਲ ਜਾਵੇਂ,
ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਹੈ ਆ ਠੰਢ ਪਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕੋਈ ਵੇਂਹਦੈ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਦੇਹ,
ਆ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਕੌਲ ਨਿਭਾ ਤੇ ਸਹੀ ।

ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਹੀ ਨੇ ਕੁਹਮਰੀ ਪਹਾੜ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜੀ ਆਖ ਕੇ ਪਿਆਰ
ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਸਫੀਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਯ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ
ਲਇਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਆ :—

ਵਾਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਿਆਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ,
ਮਤਵਾਲੇ ਘੁਟ ਕੁ ਪਿਲਾ ਤੇ ਸਹੀ ।
ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਨੈਣ ਰਸਾ ਪ੍ਰੀਤਮ,
ਫੁਹ ਪਾ, ਮਹਿਕਾ, ਮਸਤਾ ਤੇ ਸਹੀ ।

ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਮੁਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ :—

ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਰਦੀ ਨੀ,
ਮੈਂ ਆਪੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੋਈ ।
ਪ੍ਰੀਤਮ ਜੀ ਜਾਂ ਮੈਂ ਵਿਚ ਵਸਿਆ,
ਫਰਕ ਨਾ ਰਹਿ ਗਇਆ ਕੋਈ ।
ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ,
ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਇਆ—,
ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਣ ਨਾ ਵਿਛੜਨ ਮੈਥੋਂ,
ਮੈਂ ਨਿਤ ਕਰਦੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ।

ਪਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸੀ । ਸਮਸਤ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਹੁਸਨ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੀ । ਸਰਬ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਉਹ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ । ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਹਰ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ 'ਚੋਂ ਵੱਖ ਜਜ਼ਬੇ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ :—

ਆਪੇ ਆਈ, ਆਪੇ ਟੁਰ ਗਈ,
ਛੱਡ ਗਈ ਸਧਰਾਂ ਯਾਦਾਂ ।
ਮੁੜ ਮੁੜ ਭਰਦੀਆਂ ਭੁਲਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ,
ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਫਰਿਆਦਾਂ ।
ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਨਾ ਬੁਲ੍ਹ ਜਾਣਦੇ,
ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਫਰਦੀ ਹਾਸੀ ।
ਬਚਪਨ ਦੇ ਨਾ ਭੋਲੇਪਨ ਨੂੰ,
ਸ਼ੰਖੀਆਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਫਾਂਸੀ ।
ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ,
ਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੜਫਾਟਾਂ ।
ਸੋਹਣਿਆਂ ਦੀ ਗਲਵਕੜੀ ਆ ਕੇ,
ਛਿੜਦੀਆਂ ਕੀ ਬੁਰਨਾਟਾਂ ।

— — — — —
ਰੋ ਰੋ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ
ਇਹ ਨਾ ਪੈਂਦੇ ਡੋਰੇ ।
ਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁਸਨ ਦੇ ਹੀਰੇ
ਕਾਹਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਖੋਰੇ ।

ਨਾ ਕੁਈ ਕਾਲੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ
ਖੋਹਲ ਹੁਸਨ ਦੇ ਗੁਛੇ ।
ਇਹਨਾਂ ਬੁਲੀਆਂ ਰਾਜ਼ ਰਾਗ ਦੇ
ਕਾਸ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਪੁਛੇ ।

ਤੇ ਫੇਰ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ... ..

ਸੋਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤਕ, ਨਸਣ ਕਰਣਾ
ਪਰ ਨਸਿਆ ਨਾ ਜਾਣਾ ।
ਚੁਪ ਹੁਸੀਨ, ਹੁਸਨ ਨੇ ਐਪਰ
ਹਾਕਾਂ ਮਾਰ ਬੁਲਾਣਾ ।

ਜਵਾਨੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆ ਸੋਚਦਿਆਂ... ..ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਯਾਦ ਆਈ ਜਿਸ
ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖਦਾ ਉਹ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਅੱਖ ਦੇ
ਉਨਵਾਨ ਹੇਠਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :-

ਮੇਰੀ ਅਖ, ਮੇਰੀ ਅਖ
ਬਸ, ਮੇਰੇ ਅਖ ਵੇ ।
ਮੇਰੀ ਅਖ ਮੇਰੀ ਅਖ
ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਖ ਵੇ
ਮੇਰੀ ਅਖ ਮੇਰੀ ਅਖ
ਨਾ ਰੋਂਵਦੀ ਨਾ ਹਸਦੀ ।
ਮੇਰੀ ਅਖ, ਮੇਰੀ ਅਖ
ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਵਸਦੀ ।
ਮੇਰੀ ਅਖ ਮੇਰੀ ਅਖ
ਆਲ੍ਹਣੇ ਦਾ ਵੇਸ਼ ਏ ।
ਮੇਰੀ ਅਖ ਮੇਰੀ ਅਖ
ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਏ ।
ਮੇਰੀ ਅਖ ਮੇਰੀ ਅਖ
ਚੁਪਾਂ ਵਿਚ ਸਜਦੀ ।
ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ
ਗਾਉਂਦੀ ਨਾ ਰਜਦੀ ।
ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦੀ
ਕੇਂਦਰ ਬਲਾਰ ਏ ।

ਮੇਰੀ ਅਖ ਯਾਦ ਦੀ
ਨਿਖੁਟਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਏ

ਤੇ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ :

ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ,
ਸੋਚਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖ ਏ।
ਪਤਾ ਲਗਾ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ
ਏਸੇ ਓਸੇ ਦੀ ਹੀ ਅਖ ਏ।

ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿਯੂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਖਿਜ਼ਾਂ ਬਹਾਰਾਂ ਵਿਚ
ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਾਂ ਵਿਚ
ਜੀਉਂਦਾ ਰਹੁ ਸੋਹਣਿਆ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹੁ।
ਭਾਉਸ ਰੂਪ ਹੋਏ ਰਾਗੀਆਂ ਵਿਚ
ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਭਚਾਰ ਤਿਆਗੀਆਂ ਵਿਚ
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਮਕ ਰਮਾਉਂਦਾ ਰਹੁ।
ਬਹੁ ਸਾਫ਼ਾਂ ਦੀ 'ਤਾ ਵਾ ਨਾ' ਹੋ ਜਾਂ,
ਬਸ ਫਿੜਦੇ ਸਾਰ ਹਵਾ ਹੋ ਜਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾਚ ਰੰਗੀਲੇ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹੁ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਭਲਾ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ
ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

ਮੇਰਾ ਦੂਰ ਟਿਕਾਣਾ

ਰਾਜ਼ ਫਣਕਾਂ ਲਾਉਂਦੇ, ਤਾਉਸ ਨੇ ਨਚਦੇ।
ਜਦ ਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰ, ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਚਦੇ।
ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਅੰਦਰ, ਕਈ ਭਾਂਬੜ ਮਚਦੇ।
ਦਿਲ ਹੋਏ ਉਭਾਣਾ,
ਮੇਰਾ ਦੂਰ ਟਿਕਾਣਾ।

ਫੁਲਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਚੰਨ ਚਰਬੀ ਚੋਂ ਢਲੀਆਂ।
ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਅਖ-ਪੁਤਲੀਆਂ ਹਲੀਆਂ।
ਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਇਸੇ ਛਾਤੀ ਰਿਪਲੀਆਂ!

ਉੱਡਣ 'ਸਿਖਲਾਣਾ —
ਮੇਰਾ ਦੂਰ ਟਿਕਾਣਾ

ਜਿਦੁ ਸੋਮੇਂ ਸਿਆਉਂਦੇ, ਪਰੀਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ।
ਜਿਦੁ ਪਤਰਾਂ 'ਚ ਦਿਸਦੇ, ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ।
ਜਿਦੁ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਹਸਤੀ ਲਰਜਾਈ ।

ਸ਼ਹ ਰੰਗ ਰੰਗਾਣਾ—

ਮੇਰਾ ਦੂਰ ਟਿਕਾਣਾ ।

ਚੰਦਰਮਾਂ ਚੋਂ ਭਰ ਭਰ, ਅੰਗੂਰੀ ਪਿਆਲੇ ।
ਪੀ ਪੀ ਦਿਲ ਮਸਤੇ, ਰੂਹ ਹੋਣ ਉਜਾਲੇ ।
ਚੰਗਿਆੜੇ ਉੱਡਦੇ ਨੂਰਾਂ ਦੇ ਸਿਖਾਲੇ ।

ਫੁਲ ਬੜੀਆਂ ਚਲਾਣਾ—

ਮੇਰਾ ਦੂਰ ਟਿਕਾਣਾ ।

ਮੇਰਾ ਓਥੇ ਟਿਕਾਣਾ, ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਨਾ ਟਿਕਾਣਾ ।
ਬੋਲਣ ਨਾ ਬੁਲਾਣਾ, ਨਾ ਆਉਣਾ ਨਾ ਜਾਣਾ ।
ਪਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਪੀ ਪੀ, ਪਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਣਾ ।

ਨਾ ਨਵਾਂ ਨਾ ਪੁਰਾਣਾ—

ਮੇਰਾ ਦੂਰ ਟਿਕਾਣਾ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਕ੍ਰਿਤ
ਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਰੁਬਾਈਆਂ ਲਿਖੀਆਂ—ਅੱਜ
ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਪੰਝੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ—ਇਕ ਦੁਪਹਿਰ ਕਾਵਿ-ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਉਪਾਸਨਾਂ
ਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇਵੀ ਨਾਂ ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਸੌ ਚੌਹਠ ਸ਼ਿਅਰ ਇਕੋ ਸਾਹ ਲਿਖੇ, ਪਰ
ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖਿਤਨਾ ਭਖਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਧੀ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੀਣ ਪਿਛੋਂ
ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਮਈ ਜਲਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 'ਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ
ਸਿਮਟ ਸਕੀ ।

ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਹੋਇਆ । ਉਸ
ਸਮੇਂ ਵੀ ਧੜੇ ਚਲਦੇ ਸਨ । ਅੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਹ ਦਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨਿਆਂ
ਘੋਰ ਅਨਿਆਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਫ਼ੀਰ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਸਖਤ ਚੋਟ ਮਾਰੀ । ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ
ਉਪਰ ਕਵਿਤਾਂ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੀਆਂ । ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ
ਉਲੀਕਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਜ਼ਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਰਹਿੰਦਾ
ਹੈ । ਸਫ਼ੀਰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਮਹਾਨ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਭਰਪੂਰ, ਤੁਕਾਂਤ ਪੂਰਤ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪੀ
ਨਹੀਂ... .. ਸ਼ੈਰ ਸਫ਼ੀਰ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ ਕਿਸੇ ਦਾ—ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦ
ਕਰ ਦਿਤੀ । ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਹ ਹਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ

ਕਿਧਰੇ ਹੁਣ ੧੯੩੫ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਕੋਚ ਵਿਚ ਪੈ ਗਇਆ। ਜਦ
 ਉਸ ਰੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਚੰਨ ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਦਾ
 ਸੀ—ਆਖਦਾ ਸੀ “ਮਾਹੀ ਮੈਂ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਆਂ—ਤੁਸਾਂ ਕਵਿਤਾ ਮੈਥੋਂ ਕਿਉਂ
 ਲਿਖਵਾਈ—ਕਵਿਤਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ
 ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਲਿਖਵਾਂਦੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ... ਫੇਰ ਇਕ ਮਹਾਨ
 ਤੀਬਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰੇ ਅਮੁਕ
 ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਹ ਮਿੰਨਤ ਪਾਂਦਾ “ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਦਸੋ—ਆਪ
 ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਵਾਉ ਜੀ—ਓਹੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੋਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—
 ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਲਿਖਵਾਓ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਦੇ ਨਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।” ਇਹ ਤਰਲੇ
 ਇਉਂ ਚਲਦੇ ਹਰ ਟੱਜ ਹਰ ਰਾਤ—। ਕਵਿਤਾ ਮਜ਼ਬੂਰ, ਕਰਦੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ।
 ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਲਿਖਦਾ। ਖੋਜ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਪੜ੍ਹਦੀ। ਮਨੁਖ ਉਹ ਨਹੀਂ
 ਸਨ ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਕੁਹਰਾਮ ਮਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਪ ਪੁੰਨ,
 ਸਭ ਫਲਸਫੇ ਇਸ ਉਰਾਰ ਦੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਤਮਾ
 ਇਕ ਮਹਾਨ ਘੋਲ ਘੁਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਆਖਣਾ ਸੀ :

ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੋਨੋਂ
 ਹਨ ਦੋ ਗਲਾਂ ਬਣੀਆਂ।
 ਜੋ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਫਲਾਸਫੀਆਂ ਹਨ
 ਹਨ ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਣੀਆਂ।
 ਜੁਗਾਂ ਨੇ ਸੰਗਰਾਮ ਮਚਾ ਕੇ
 ਯਗ ਰਚਾ ਕੇ
 ਤਪ ਮੁਕਾ ਕੇ
 ਹਾਲੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ,
 ਹਾਲੀ ਤੀਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚ
 ਨਹੀਂ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ।

ਤੇ ਫੇਰ :—
 ਰੰਗ, ਨਾਚ, ਫਲਸਫੇ
 ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਦੀ ਗਰਮ ਰੌਚੋਂ ਉਗਮਦੇ।
 ਨਾ ਕਦੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਰੋਣਕ
 ਹੈ ਭੁਲਾ ਸਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ
 ਉਹ ਜੋ ਅਸਲੀ ਪਿਆਰ ਹੈ।

ਇਕ ਤਾਂ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ, ਪਰ ੧੯੩੫ ਤੋਂ ਅਗਸਤ
 ੧੯੩੮ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਸੰਕੋਚ ਪਾਲਿਆ। ਮਨ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਲਾਪ ਹੋ

ਰਹਿਆ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਨੁਹਾਰਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਦਲੀਆਂ—
ਇਕ ਦਿਨ ਬਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ।
ਕਾਵਿ-ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ਮੂਰ ਸੀ। ਬਨਾਂ ਦਰਿਆ ਉਤੋਂ ਬਸ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ।
ਬਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾ ਦੇ ਝੌਂਕੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਠ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ। ਫਰਕਦੀ ਫਰਕਦੀ ਕਵਿਤਾ
ਕਹਿਣ ਲਗੀ :

ਇਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦਾ ਕਹੇ
ਰੋ ਪਈ ਏਂ
ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਬੁਰਨੀ ਏਂ ਕਾਹਨੂੰ
ਨੀਬਾਂ ਲਾ ਲਾ ਤਕੇ ਅਬਰਾਂ,
ਪਏ ਨਕਸ਼ੇ ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੁਲਦੇ
ਤੋਲ ਤੇਰੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਵਿੱਚ।
ਰੁਬ ਗਈ ਏਂ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਤੂੰ
ਰੋਣਾਂ ਇਕ ਖੇਡ ਬਣ ਗਈ।
ਚੰਗੇ ਭਾਗ ਸਜਣ ਰੁਸ ਟੁਰਿਆ,
ਮੈਂ ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਆਂ ਤੇਰੇ ਵਿਚ
ਨਾ ਰੋ ਨੀ
ਇਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦਾ ਕਹੇ.....

ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ
ਰੋਤ ਵਿਚ ਫਿਰ ਦਰਿਆ ਸੀ। ਰੋਤ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਦੀ ਚਮਕ ਭਰਪੂਰ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦੇ
ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਮੁਠੀ ਭਰੀ ਲਈ ਰੋਤ ਦੀ ਉਸ ਨੇ।
ਮਨ-ਅੰਤਰ ਦੇ ਮਧੁਰ ਗਾਇਕ ਚੋਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਨੁਹਾਰਾਂ ਉਘੜੀਆਂ। ਹਥ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੋਤ ਦੇ
ਕਿਣਕਿਆਂ ਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕ ਦੀਦਾਰ ਪਰਸਣੇ ਚਾਹੇ। ਰਾਗ ਪੂਰਤ ਸਰੂਰ ਨੇ
ਮਿਟੀ ਦੀ ਮੁਠੀ ਨੂੰ ਉਂਗਲਾਂ ਚੋਂ ਕੇਰਦਿਆਂ ਗਾਇਆ :

ਇਕ ਮਿਟੀ ਦੀ ਮੁਠੀ,
ਭਰ ਕੇ,
ਨੈਣਾਂ ਨਾਲ ਨੀਬ ਲਾ ਤੱਕੀ,
ਨਕਸ਼ ਗਵਾਚੇ ਹੋਏ ਨਾ ਦਿਸੇ,
ਹੋਠ ਭਸਾ ਨਾ ਸਕੀ ;
ਲਭ ਲਭ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਘੁੰਘਰਾਲੀਆਂ
ਨਜ਼ਰ ਸਹਿਕ ਕੇ ਥਕੀ ;
ਕੇਰ ਕੇਰ ਉਂਗਲਾਂ ਚੋਂ ਛੋਂ ਤੇ

ਕੂਕ ਅੰਤ ਮੈਂ ਉਠੀ :

ਹਾਏ ਨੀ

ਇਕ ਮਿਟੀ ਦੀ ਮੁਠੀ ।

ਇਕ ਮਿਟੀ ਦੀ ਮੁਠੀ

ਸੁਫਨੇ ਸੈ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ, ਕੁਲ ਹੁਸਨਾਂ ਦੇ

ਇਕ ਇਕ ਕਿਣਕੇ ਵਿਚ ਸਾਂਭੇ ਹੋਏ ;

ਵੇਲਾਂ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆਂ ਦੇ

ਭੁਸਨਵਾਂਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪਰੋਏ ;

ਬੁਲ ਪੈਂਦੇ ਵਿਚ ਸਖਤ ਹਵਾ ਤੇ,

ਕਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਫੇਰ ਸਿਸਕਦੀ

ਆ ਪੈਂਦੀ ਏ ਮੁਠੀ,

ਕੀ ਬੋਲੇ ?

ਇਕ ਮਿਟੀ ਦੀ ਮੁਠੀ !

ਇਕ ਮਿਟੀ ਦੀ ਮੁਠੀ

ਆਵੇ ਨੀ,

ਕੋਈ ਜਿੰਦ ਤੇਨੂੰ ਜੋੜੇ,

ਵਸੇਂ ਕਿਸੇ ਸਿਤਾਰੇ ਅੰਦਰ,

ਉੱਡ ਉੱਡ ਕੇ ਰੂਹ ਮੇਰੀ ਲੋੜੇ,

ਹੋਵੇ ਜੇ ਸੋਹਜਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ,

ਫਿਰ ਨਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਬੋਹੜੇ ;

ਪਰ ਨਾ ਹੁਸਨ ਨਾ ਇਸ਼ਕ ਨਿਆਜ਼ਾਂ,

ਜੱਦ ਤੀਕਰ ਜਿੰਦ ਰੁੱਠੀ,

ਰੁਲੇਂ ਪਈ,

ਇਕ ਮਿਟੀ ਦੀ ਮੁਠੀ ।

ਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਡਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਸ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਸੀ । ਕਵੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ । ਬੁਧੀ ਹਰ ਇਕ ਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਅਣਪਛਾਤੇ ਰਾਗ, ਉਹ ਨਵੀਨ ਨਾਚ ਜੋ ੧੯੩੩ ਤੋਂ ੧੯੩੫ ਤਕ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੇ ਛੁਪ ਛੁਪ ਕੇ ਨਚੇ ਸਨ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਨੁਹਾਰਾਂ ਦੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਸੀ । ਕਥਨ

ਨੇ ਐਨ ਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ। ਉਹੀ ਪਹਿਲੀ ਰਫਤਾਰ ਸੀ। ਕਨਸੋਆਂ, ਇਕ ਰਾਤ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਕਤਕ ਕੂੰਜਾਂ, ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਲੀ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਾਂਡ ਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈਆਂ। ਕਤਕ ਕੂੰਜਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਆ :

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਰੇ,
ਇਹ ਨੌਖੰਡ ਪੁਰਾਣੇ।
ਲਖਾਂ ਰੱਬ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ
ਕੌਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੇ !

... ..

ਮਰਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਮਰ ਹੀ ਜਾਣਾ
ਏਸ 'ਮਰਣ' ਨੂੰ,
ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ ਕੋਈ
ਫਿਰ ਜੇ ਇਕ ਘਮਸਾਣ ਮਚਾ ਕੇ
ਰਾਹ ਦੇ ਰੋੜੇ ਪੀਸ ਪਿਸਾ ਕੇ
ਏਥੇ ਸੂਰਗ ਵਸ ਸਕੇ ਕੋਈ,
ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਏ, ਅਣਹੋਈ।

ਅਜੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਈ ਹਿਸਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਵੇਂ ਜੁਗ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਫ਼ੀਰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਕਿਵੇਂ ਘੋਰ ਅਨਿਆਇ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀ ਪੌਚਾ ਪਾਈ ਹੋਠ ਛੁਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਐਸ਼ਵਰਜ ਤੇ ਸੁਖ ਲੋੜਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ। ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਰਤੀ ਦਰ ਅਸਲ ਪਾਪ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਅਲਾਪ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਖਰ ਉਸ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਇਆ :

ਪਾਪ ਦਾ ਸੋਹਿਲਾ
ਸਦਾ ਪੈਲੀਬਰੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ।
ਜੈਆਂ ਵਾਰੀ ਰੋਕਿਆ
ਨਾ ਰੁਕ ਸਕਿਆ ਆਦਮੀ
ਚੁਕ ਚੁਕ ਕੇ ਕਦਮ ਆਪਣੇ
ਉਸ ਰਾਹ ਧਰਦਾ ਰਹਿਆ।

ਤੇ ਜਦ ਕਦੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੁਸੀਨ ਤੀਮਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਉਤੇ ਕਈ
 ਭੰਬਟ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜਾਚਿਆ ਕਿ
 ਉਹ ਔਰਤ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਾਣਦੀ ਹੈ ਹਰ ਕਿਸੇ
 ਤੋਂ ਤਾਂ ਕਟਾਖਸ਼-ਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਬੇ ਨਕਾਬ ਕਰਦਿਆਂ
 ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਆ :

ਸਜਨੀ !

ਤੇਰੇ ਮਸਤ ਨਰਗਸੀ ਨੈਣ .
 ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦੇ ਹੈਣ !
 ਸਜਨੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਰਾਜ਼,
 ਅੱਜ ਜੇ ਸੁਰਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ
 ਬਣ ਕੇ ਮਸਤ ਚਕੋਰ
 ਲਾ ਲਾ ਸਜਰਾ ਜ਼ੋਰ,
 ਚੰਨ-ਰੰਗੀਆਂ ਰਸ ਪੂਰਤ ਬੁਲੀਆਂ
 ਵਲ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਵਾਜ਼ !

ਏਸੇ ਤਨਜ਼ ਭਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਜੁੱਗ ਦੇ ਰਾਂਬਿਆਂ ਦਾ ਮਖੌਲ
 ਉਡਾਇਆ ਜੋ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਬਹਾਨਾ ਪਾ ਕੇ ਪਿਆਰ ਦਾ
 ਆਪਣੀਆਂ ਦਹਿਲੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਉਡੀਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਦੇ ਮਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ
 ਬਿਆਨਿਆ :

ਕਿਤੋਂ ਆ ਵੰਜੇ, ਕੋਈ ਹੂਰ ਵੇ
 ਦੇਹ ਭਰ ਜਾਏ ਨਾਲ ਸਤੂਰ ਵੇ !
 ... ..
 ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਦੇਣਾ
 ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਲੈਣਾ ?
 ਲੰਮਿਆਂ ਤਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਪੈਣਾ !
 ਮੇਲ, ਜੁਦਾਈਆਂ
 ਅਸੀਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ,
 ਰੂਪ-ਮੱਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਹੁਲਾਰਾ
 ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਵੇ
 ਕਿਤੋਂ ਆ ਵੰਜੇ ... ..

ਇਸੇ ਦੁਖਦਾਈ ਨਾਟ ਨੂੰ ਆਮ ਵਾਪਰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਜਵਾਨੀਆਂ ਰੁਲ ਰਹੀਆਂ !

ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਣ ਖਿਆਲ ਆਪਣੇ

ਘਸਰਾਂ ਖਾਣ ਮਚਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਲਈ ਉਪਜਾਈਆਂ ਜਿੰਦਾਂ

ਮਾਫ-ਮੁਗਧ ਹੋ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅੰਦਰ

ਕੋਸ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਰਹੀਆਂ !

ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਜਵਾਨੀਆਂ ਰੁਲ ਰਹੀਆਂ !

ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁਕਾਰਿਆ : -

ਅਥਰੂ ਤਾਂ ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਜੰਮਣ ਤੇ

ਹਾਸੇ ਪਏ ਹਸਦੇ ਨੇ ਬੇਸਮਝੀ ਉਤੇ

ਉੱਜ ਮੈਂ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ

ਹੋਂਦਾ ਰਵਾਂ ਹੈਰਾਨ !

ਸੂਰਜ ਦਾ, ਦੀਵੇ ਦਾ, ਚਾਨਣ ਤਾਂ ਕਰਦਾ

ਹੈ ਦੂਰ ਪਖਾਂ ਦਾ ਹਨੇਰ,

ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿਕ ਭਰੀ ਹੈ

ਉਹ ਲਭਦੀ ਨਿਆਰੀ ਸਵੇਰ,

ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੀ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੰਦ ਅਗਿਆਨ ।

ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਸ ਸੀ । ਕਤਕ ਕੂੰਜਾਂ ਵਿਚ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪਾਪ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਵਿਚ 'ਜੇਲ੍ਹ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ ।

ਉੱਨੀ ਸੌ ਤਿੰਤਾਲੀ ਬੀਤ ਗਇਆ । ੧੯੪੪ ਨਵੇਂ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ । ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ । ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਚਮਕ ਕਵਿਤਾ ਚੋਂ ਉਭਰਣ ਲਗੀ । ਕਾਵਿ ਸਰੋਦ ਨਵੀਆਂ ਕਸਕਾਂ ਖਾ ਕੇ ਵਹਿਣ ਲਗਾ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦਸਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ :

ਨੀਂਦ ਕਿਵੇਂ ਆਈ !

ਛੁਪ ਗਏ ਨੈਣਾਂ ਸਾਹਵਿਓਂ ਤਾਰੇ

ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨੈਣ,

ਲੰਘ ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ
 ਨੀਲਾਣਾਂ ਵਿਚ,
 ਯਾਦ-ਗਵਾਚੇ ਹੋਣ ।
 ਸਿਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਨ
 ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਅੜ ਕੇ
 ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਤੇ ਦੀਪ
 ਦੇਹ ਤੇ ਇਕ ਭੁਚਾਲ,
 ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਪੁਰ ਜੋਸ਼ ਨਦੀ ਵਿਚ
 ਹਉਕੇ ਰਹਿਆ ਉਛਾਲ,
 ਇਸ ਪਾਸੇ ਇਹ ਹਾਲ;
 ਉਸ ਪਾਸੇ ਗੋਤਮ ਬਣ ਕੇ ਤੂੰ
 ਹੋ ਗਈ ਏਂ ਇਉਂ ਸੀਤ !
 ਇਹ ਰਵਸ਼ ਸਹਿਕਾਉਣ ਵਾਲੀ
 ਕਿਉਂ ਤੇਨੂੰ ਭਾਈ ?
 ਤੇਰੇ ਬਿਜਲੀਆਂ ਕੇਰਣ ਵਾਲੇ
 ਪ੍ਰੀਤ ਭਰੇ ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ
 ਨੀਂਦ ਕਿਵੇਂ ਆਈ ?

੧੯੪੪ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਣ-ਛਪੀਆਂ ਹਨ । ਉੱਨੀ ਸੌ
 ਪੰਜਤਾਲੀ ਵਧੇਰੇ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ
 ਦੂਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਇਆ । ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਜਨਬੀ ਹੋਣ
 ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ । ੧੯੪੬ ਤਬਾਹੀ ਵਲ ਜਾਣ ਲਗਾ । ਭਿਆਨਕ ਫਸਾਦਾਂ ਦੇ
 ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਅਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਅਲਵਿਦਾ, ਕਹਿਆ :

ਅਲਵਿਦਾ, ਹਮ ਸਫ਼ਰ ਅਲਵਿਦਾ
 ਦੂਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ
 ਮੈਂ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਇਕ ਤਬਾਹੀ ਦਾ
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਰਜਣ ਲਈ ਖਰਚ ਦਿਤੇ ਨੇ ਕ੍ਰੋੜ ਅਬਰੂ ਮੈਂ
 ਪਰ ਨਾ ਅਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ,
 ਅਲਵਿਦਾ ਹਮ ਸਫ਼ਰ ਅਲਵਿਦਾ, ਅਲਵਿਦਾ
 ਰੇਸ਼ਮੀ ਜੁਲਫਾਂ ਚੋਂ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਪਛਿਆ
 ਮਰਮਰੀਂ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਹਟਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ
 ਹੁਣ ਦੂਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ ।

“ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ” ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਉਂ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ,
ਜਦ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ੧੯੪੬ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤਸ਼ਰੀਫ਼
ਲਿਆਏ। ਸਫ਼ੀਰ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ :

ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਾ
ਅਜ਼ਾਮਲ ਗਨਕਾ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਇਹ !

ਪ੍ਰੋ : ਤਾਲਿਬ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਪਰ ਸੋਚਵਾਨ ਹੋਏ। ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ
ਰਾਗ ਪੂਰਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਸੁਖੈਨ ਹੋਣ।
ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾ ਗਏ। ਸਾਹਮਣੇ
ਮੇਜ਼ ਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਕਾਜ਼ ਲਿਸਟਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ
ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ ਖਾਲੀ। ਇਕੋ ਸਾਹੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵਖ ਵਖ
ਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ, ਵਖ ਵਖ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਫ਼ੀਰ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ,
ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਲਿਸਟਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘਾਂ ਹੁਰਾਂ
ਨੂੰ ਪੁਛ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਕੀ ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ‘ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ’ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਛਪ ਸਕਦੀ
ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਛਾਪਣਗੇ ਅਤੇ ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ
ਨਾਲ ਰਾਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਛਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਰਾਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਸਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਅੰਦਰ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ। ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਫ਼ੀਰ ਦੀ
ਰਾਏ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ
ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਦੀ
ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰਾਗ ਅਤੇ ਭਾਵ ਕਿਧਰੇ ਉਲੀਕੇ ਨਹੀਂ
ਮਿਲਦੇ। ਅਜੀਬ ਸਿਰਲੇਖ ਹਨ ! ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਦੋ ਹਰਫ਼

ਸੁਣ ਤਾਂ ਲੈਂਦੇ

ਦੋ ਹਰਫ਼

ਬੋਲ ਲੈਂਦੇ !

ਅਰਮਾਨ ਟੁਟ ਰਹੇ ਸਨ

ਜਦ ਚਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ

ਜਦ ਇਕ ਜੀਭ ਵੀ ਨਾ

ਸੀ ਦਰਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ

ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ

ਇਕ ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਕਿਧਰੇ

ਜ਼ਰਾ ਅਪਣਾ ਹੋ ਲੈਂਦੇ,

ਮੇਰੇ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਦੁਖ ਨੂੰ
 ਇਕ ਨਿਮਖ
 ਫੌਲ ਲੈਂਦੇ !
 ਮੈਂ ਫੇਰ ਜੀਅ ਪੈਂਦਾ
 ਦੋ ਹਰਫ਼
 ਬੋਲ ਲੈਂਦੇ !
 ਦੋ ਹਰਫ਼
 ਬੋਲ ਸਕਣਾ
 ਜੇ ਇੰਜ ਭੁਲ ਗਏ ਸਨ
 ਤਾਂ ਬੇਆਵਾਜ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ
 'ਚ ਰੂਹ ਨੂੰ ਭਰ ਲੈਂਦੇ,
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਲ ਤਕ
 ਕੋਈ ਰਾਹ
 ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੇ,
 ਯਾਕੂਤ ਚੁਪ ਰਖ ਕੇ
 ਪਰ ਤਾਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ
 ਅੱਜ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਚੋਂ
 ਵੀ ਰਹਿਮ ਨੂੰ ਦਿਖਾਂਦੇ,
 ਇਕ ਤਕ ਆਪਣੀ ਤੋਂ
 ਸ਼ਾਈਲਾਕ ਨੂੰ ਹਟਾਏ,
 ਅਜ ਮੌਤ ਦੀ ਸਫ਼ਾ ਵਿਚ
 ਇੰਜ ਜਿੰਦ
 ਤੋਲ ਲੈਂਦੇ ;
 ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੀ
 ਦੋ ਹਰਫ਼ ਬੋਲ ਲੈਂਦੇ !

ਇਹ ਕੁਝ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਪਰ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦੌਰ
 ਨਿਯਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਣ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਫ਼ੀਰ ਨੇ ਫਿਰ
 ਸੰਕੋਚਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ
 ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਵੀਨਤਾ ਨਾਲ ਭਾਵ ਉਲੀਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ੧੯੪੭-੪੮ ਤੋਂ ਕਾਵਿ
 ਸੰਕੋਚ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕਾਂਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ ਤੇ
 ਰਾਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਛਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ

ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ—ਅਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਮਹਾਨ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਕਵੀ ਭਾਵ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਵੇਂ ਕਿ ਜਿਵੇਂ : ਕਿਸੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸੌ ਮੀਲ ਦੂਰ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਉਚਾਰਣ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਸਤਰ ਲਿਖ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਕੋਈ ਲਚਕ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਗ਼ਲਤ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ। ਸਫ਼ੀਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦਸਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਵਿਚਲੀ ਕਵਿਤਾ :

“ਨਾ ਰੰਗ ਆਏ
ਨਾ ਰੰਗ ਜਾਏ !”

ਆਪਣੀ ਰਾਗ-ਤੋਰ ਦੁਆਰਾ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ੀਰ ਗਾ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗ ਤੋਲ ਮੌਲਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਅਸਮਾਨ ਜ਼ਿਮੀਂ
ਅਗਨੀ ਪਾਣੀ
ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਭਰੇ
ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ
ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਰੰਗਦੀ ਹੈ
ਪਤਿਆਂ ਦੇ ਰੇਸ਼ੇ ਰੇਸ਼ੇ ਨੂੰ
ਰੁਤਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਰੰਗਦੀ ਹੈ
ਇਕ ਰੰਗ ਆਏ, ਇਕ ਰੰਗ ਜਾਏ !

ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਹਿਰੋਸ਼ਿਮਾ ਨਾਗਾਸਾਕੀ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਨੁਹਾਰ ਉਸਾਰਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਹਨ—ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਮੁਸਾਵੀ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਇਕ ਜਿਸਮ ਮੋਤੀ ਪ੍ਰੋਇਆ = ਸਲਤਨਤ

ਤੇ ਫਿਰ :-

ਇਕ ਜਿਸਮ ਮੋਤੀ ਪ੍ਰੋ ਕੇ = ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ।

ਹਿਰੋਸ਼ਿਮਾ ਨਾਗਾ ਸਾਕੀ ਵਿਚ ਉਹ ਐਟਮ ਬੰਬ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਤਾਰੇ ਦੇ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਗਲਤਾਨ ਹਨ।

ਅਜੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਕਦੇ ਉਹ ਫਿਰ ਉਸੇ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੇਗਾ? ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਭ-ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਛਾਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕ-ਰਸ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਲਿਖ ਸਕੇ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਸਭਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਚਰਚਾ

ਸਫ਼ੀਰ ਦੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ :—

੧. ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਦਿੱਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਦੇ ਹਨ।
੨. ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮਿਥਿਆ-ਸ਼ੀਲ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਿ ਮਧਕਾਲੀਨ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਵਿਮੁਕਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਸਾਪੇਖਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਲਿੱਦਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।
੩. ਤੀਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਿਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਬਲ-ਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਣਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੀ ਖੋਹਣ ਖੋਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਇਆ। ਸਫ਼ੀਰ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਧਾਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸੋਮਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ

ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਪੈਰੀਬਰਾਂ, ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਸਭ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ।’

ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲਾ ‘ਦਾਲੱਦਰ’ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ‘ਦਲਿੱਦਰ’ ‘ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ’ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨਾਲ, ਕੁੱਤੇ, ਦਰਖਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕੀ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ?

ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਕਹਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਰੂਪ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ। ਰਾਗ ਆਸਾ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਲਈ ਡੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗ ਗਇਆ। ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਦੀਵੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ। ਸਫ਼ੀਰ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਆਦਿ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਲਮ ਚਲਾਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਕਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਪਿਛਲੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਬੜਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਪ੍ਰੋ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਫੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਨਕਲ ਕੀਤਿਆਂ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ-ਉਤਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰੋ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ) ਨੇ ਦੋ ਗੀਤ “ਮੀਤ ਬਿਨਾਂ ਜਿੰਦ ਜੀਣਾ ਸਿਖਿਆ ਗੀਤ ਬਿਨਾਂ ਨ ਜੀਵੇ” ਤੇ “ਮੈਂ ਭਰੀ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਪੌਣ”, “ਸੱਜਣ ਤੇਰੇ ਬੁਹੇ ਤੇ” ਸੁਣਾਏ।

ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡਾਬਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਟਾਂਵਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜੋ ਆਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪਣੇ ਸੰਗ ਤੋਂ ਨਵੇਕਲੇ ਹੋ ਤੁਰਦੇ, ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੇਕਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਬਾਗੀਆਨਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੀਰ ਨਵੇਕਲੀ ਹੋ ਤੁਰੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਕੋਲਿਤਗਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਿ ਸਫ਼ੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਇਸ ਦਾ

ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਕਹਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ 'ਘਰ ਦੇ ਪਿਆਰ' ਤੇ 'ਇਸ਼ਟ' ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਫ਼ੀਰ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਨਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਵਾਤਵਰਣ ਵੀ ਉਸ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਸੀ। ਉਹੀ ਨਸ਼ਾ ਹੁਣ ਤਕ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲੀ ਉਤਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਕਾਰ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗਾ ਰਸ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਓਹੀ ਨਸ਼ਾ ਇਸ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਸ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਫ਼ੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦਸਿਆ ਹੈ—ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਲਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੋਕ ਲਇਆ—ਰੋਕਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਵਾਂ ਜੀਅਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੀਵੇ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਰਖਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੁਝ ਹੋਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ।

-0-

ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ

ਆਪਣੇ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਲੇਖ

ਭੇਜ ਕੇ

ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ

ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੋ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

(ਤਰਤੀਬਵਾਰ)

੧. ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ (ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ) ੨
੨. ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ (ਪ੍ਰੋ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ) (ਸਟਾਕ ਖਤਮ) ੭੧।
੩. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ (ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ) ੧੧।
੪. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਪ੍ਰੋ: ਵਿ. ਡਾ. ਅਰੁਣ) ੪। =
੫. ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ (ਪ੍ਰਿੰ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਜੇਵਾ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ.) ੬
੬. ਅਮਰ ਜੋਤੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਖੱਨਾਂ)
੭. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ) :
੮. ਪਰਾਰੰਭਿ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (ਸ੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਦਵੇਸ਼ਰ) ੬ ਰੁ: ੮੦ ਨ.੨
੯. ਅੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ (ਸ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ.) ੧

ਆਰਡਰ ਲਈ ਲਿਖੋ :-

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ,

ਪਪਪ ਐਲ. ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ

ਛੱਪ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :-

ਅ
ਤੇ
ਨ:
ਵਿ:
ਨ:
ਆ
ਰਸ
ਸਫ਼
ਲਿ
ਜਿ:
ਆ

- (ੳ) ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼—
ਕ੍ਰਿਤ : ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਕੋਸ਼ਰੀ'
- (ਅ) ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ—
ਸੰਪਾਦਕ : ਵੰਜਾਰਾ ਬੇਦੀ
- (ੲ) ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ—
ਸੰਪਾਦਕ : ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ'
- (ਸ) ਖਾਧ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ—
ਕ੍ਰਿਤ : ਡਾ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
- (ਹ) ਜੀਵਨ ਤੰਦਾਂ—
ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ: ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਗਟੇਵਾਲ
- (ਕ) ਬੁੱਧ ਜਾਤਕਾ—
ਕ੍ਰਿਤ : ਗੁਰਾਂਦਿੱਤਾ ਖੰਨਾ
- (ਖ) ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ —
ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੁਜਾ

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ।

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਨੂੰ ਜੂਨ, ੫੮ ਤੋਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ-ਜਨ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਇਆ ਕਰਨ।
੨. ਚੰਦਾ :- 'ਆਲੋਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਾ ਇਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ੭੫ ਨ: ਪੈ:) ਤੇ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੱਠ ਰੁਪਏ) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵੀ. ਪੀ. ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੩. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ।
੪. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ੧੦) ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ (ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ੩੦ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੇਖ) ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
੫. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੬. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੭. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਧ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੮. ਏਜੰਸੀ ਪਰਚੂਨ ਨਿਰਖ ਤੇ ੩੩% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਜੰਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਦਸ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ੨੫% ਹੈ।
੯. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।